

The Measures of Khwaja Nizam al-Mulk in Economic Affairs

Abolfazl Zeinali¹, Mahboob Mahdaviyan^{*2} , Amir Abdollahi³ , Hassan Mohammadi⁴

1. Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy.C., Islamic Azad University, Khoy, Iran. Email: 2753664064@iau.ir

2. Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy.C., Islamic Azad University, Khoy, Iran. (Corresponding Author), Email: dr.m.mahdavian@iau.ir

3. Department of History, Mak.C., Islamic Azad University, Mak, Iran. Email: amir.abdollahi@iau.ac.ir

4. Department of Islamic Studies, Ur.C., Islamic Azad University, Urmia, Iran. Email: Hasan.Mohammadi@iau.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Articl history:

Received:
2025-08-07

Accepted:
2025-12-21

Keywords:

Khwaja Nizam al-Mulk,
Seljuk economy,
iqta system,
taxation,
financial reform

Abstract

Khwaja Nizam al-Mulk, as the eminent vizier of the Seljuk state for nearly thirty-three years, played a decisive role in the administrative, political, social, and economic affairs of the empire. He was the first minister to receive the title “al-Mulk” and emerged as one of the most influential statesmen of the Islamic world. During the reigns of Alp Arslan and Malikshah, his policies contributed significantly to the stabilization and improvement of the economic situation of the Seljuk realm. The present study seeks to examine the measures undertaken by Khwaja Nizam al-Mulk in addressing economic issues during the Seljuk period. The research is descriptive-analytical and based on library sources. The findings indicate that Khwaja Nizam al-Mulk supported public welfare through the allocation of state revenues to charitable institutions, including hospitals, shelters, mosques, and the Nizamiyya schools in cities such as Baghdad and Nishapur. He emphasized that taxes should be collected in proportion to the taxpayers’ capacity and sought to prevent abuses by tax officials. He also regulated the tax burden based on land conditions, crop yields, and population distribution. In addition, he promoted financial discipline within the government, reduced unnecessary court expenditures, and insisted on accurate accounting records for the treasury. His economic policies strengthened state revenue, fostered agricultural growth, encouraged commerce, and enhanced internal security and market prosperity. The study concludes that Khwaja Nizam al-Mulk’s reforms were among the key factors in the relative economic stability and prosperity of the Seljuk period.

Cite this article: Zeinali, Abolfazl; Mahdaviyan, Mahboob; Abdollahi, Amir; Mohammadi, Hassan (2026). The Measures of Khwaja Nizam al-Mulk in Economic Affairs, *he Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 51-74.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Khwaja Nizam al-Mulk is widely recognized as one of the most important viziers in Islamic history and one of the most influential architects of the administrative and economic structure of the Seljuk state. For nearly thirty-three years, he served under the Seljuk rulers, especially Alp Arslan and Malikshah, and played a central role in shaping the political stability, financial organization, and social cohesion of the empire. His long tenure in office was not limited to political administration; rather, it extended deeply into economic management, fiscal reform, support for public welfare, and the creation of institutions that strengthened the foundations of Seljuk society. The present study focuses on the actions of Khwaja Nizam al-Mulk in addressing economic issues and seeks to clarify how his policies contributed to the prosperity and stability of the Seljuk period.

The Seljuk Empire, like many pre-modern states, depended on a strong central administration to maintain order, collect revenue, secure routes, regulate taxation, and preserve the relationship between the state and the population. In this context, the office of the vizier was of exceptional importance. The vizier acted as the principal organizer of government affairs, and in the Seljuk system, the ministry became the basic foundation of the central bureaucracy. Khwaja Nizam al-Mulk stood out as a statesman who not only managed the state apparatus but also introduced principled and effective reforms in the economic sphere. His policies were designed to ensure the sustainability of government income while preventing oppression, waste, and administrative corruption.

One of the major features of his economic approach was the careful regulation of taxation. Khwaja believed that taxes should be collected in proportion to the real capacity of the people. He opposed excessive taxation and considered arbitrary extraction of revenue to be harmful both to society and to the state itself. In his view, unjust taxation led to resentment, weakened production, and created social unrest. Therefore, he emphasized moderation, equity, and proper evaluation of local conditions before imposing tax burdens. Taxes were to be determined according to the nature of the land, the volume of agricultural production, and the size of the population in each region. This approach reflected a practical understanding of the relationship between fiscal policy and economic productivity.

Another important aspect of his reform program was the effort to prevent misuse by tax collectors and administrative officials. In many historical systems, local officials often exploited the population by imposing arbitrary levies or retaining public revenue for personal gain. Khwaja Nizam al-Mulk sought to reduce these abuses through stricter supervision and by establishing more disciplined administrative procedures. He believed that the stability of government finances depended not only on the amount of revenue collected but also on the justice and transparency of the collection process. For this reason, he stressed the importance of accurate accounting and the maintenance of clear financial records in the treasury. The emphasis on record-keeping and fiscal discipline shows that his economic thinking was based on both ethical and practical considerations.

Khwaja Nizam al-Mulk also worked to reduce unnecessary court expenditures. In many pre-modern courts, significant resources were consumed by luxury, ceremonial excess, and unproductive spending. Such expenditures could place pressure on the treasury and weaken the state's capacity to invest in more productive sectors. Khwaja's administrative policy aimed at financial order and the careful allocation of resources. By controlling expenses and promoting prudent management of state income, he helped increase the efficiency of the Seljuk financial system. This fiscal discipline contributed to the overall strength of the central government and allowed the state to maintain its authority over a wide territory.

A further dimension of his economic policy was his attention to public welfare. Khwaja Nizam al-Mulk allocated part of state revenues to charitable and social institutions, including shelters, hospitals, mosques, and educational centers. Among his most notable achievements was the establishment and support of the Nizamiyya schools in major cities such as Baghdad and Nishapur. These institutions were

not merely centers of learning; they also played an important role in social organization, the spread of religious and intellectual traditions, and the formation of a trained administrative elite. By supporting such institutions, Khwaja linked economic resources with social development and public benefit. His charitable policies show that he viewed state power as a responsibility to serve society, not merely to extract wealth from it.

The economic significance of the Nizamiyya schools and other charitable endowments should not be underestimated. Such institutions created employment, encouraged urban development, and contributed to the circulation of wealth. At the same time, they strengthened legitimacy for the Seljuk regime by demonstrating concern for religious, educational, and humanitarian needs. The endowment of property for public institutions also created a more durable and structured system of social support. In this way, Khwaja's policies had effects that went beyond immediate fiscal management and entered the broader sphere of economic and social modernization.

Another important area of his influence was the iqta system. During the Seljuk era, the assignment of lands as iqta became increasingly widespread. This system, which involved the allocation of land revenue to officials, military personnel, or administrators, was an important component of fiscal and political organization. In the period under discussion, land grants were also given to ministers and officials as a form of reward and administrative compensation. While this practice could have negative consequences if mismanaged, Khwaja Nizam al-Mulk sought to integrate it into a stable administrative framework. His concern was not simply the distribution of revenue, but the maintenance of order, the preservation of the state's interests, and the proper functioning of the fiscal system.

The broader economic effects of his policies were visible in the growth of agriculture and trade. Agriculture formed the foundation of the Seljuk economy, and any improvement in land management, taxation, and security had direct consequences for production. Khwaja supported measures that encouraged agricultural stability and rural productivity. He recognized that the prosperity of the state depended on the well-being of the countryside, since taxes, supplies, and state revenues were all linked to agricultural output. By promoting a balanced and fair fiscal system, he helped create conditions in which farmers could continue production without being crushed by excessive burdens.

Trade also benefited from Khwaja Nizam al-Mulk's policies. Secure roads, internal order, and stable administration were essential for the movement of goods and the growth of commerce. The Seljuk state under his guidance experienced greater security in transportation routes and market activity. When roads were safe and state authority was effective, trade networks could expand, merchants could operate with more confidence, and urban markets could flourish. Thus, his policies had a direct impact on commercial prosperity. Economic growth in this period was not the result of a single policy, but rather of the combined effects of fiscal fairness, administrative control, public security, and social investment.

The study also highlights the relationship between economic justice and political stability in Khwaja's thought. He regarded economic injustice as a source of rebellion, dissatisfaction, and social disruption. This understanding was remarkably advanced, as it linked financial policy with political legitimacy. According to this perspective, a state could not remain secure if it ignored the economic conditions of its subjects. Excessive taxation, corruption, and financial disorder would inevitably weaken loyalty and create instability. By contrast, a just and efficient economic system would strengthen the bond between ruler and ruled. Khwaja Nizam al-Mulk therefore treated economic reform as an essential part of good governance.

In conclusion, Khwaja Nizam al-Mulk was not only a powerful minister but also a reformer whose economic policies had a lasting impact on the Seljuk state. He organized revenue collection, restrained administrative abuses, promoted fiscal discipline, supported public institutions, and helped create the conditions for agricultural and commercial growth. His actions contributed to the relative prosperity and internal stability of the Seljuk period. The importance of his role lies in the fact that he combined political

wisdom with practical economic management and moral responsibility. The present study shows that his achievements in the economic sphere were among the key factors in the strength and longevity of the Seljuk administrative system.

اقدامات خواجه نظام الملک در مسائل اقتصادی

ابوالفضل زینالی^۱، محبوب مهدویان^{۲*}، امیر عبدالحی^۳، حسن محمدی^۴

۱. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. پست الکترونیک: 2753664064@iaui.ac.ir

۲. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: dr.m.mahdavian@iaui.ac.ir

۳. گروه تاریخ، واحد ماکو، دانشگاه آزاد اسلامی، ماکو، ایران. پست الکترونیک: amir.abdulahi@iaui.ac.ir

۴. گروه معارف، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران. پست الکترونیک: Hasan.Mohammadi@iaui.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰

کلید واژه‌ها:

خواجه نظام الملک،

اقتصاد دوره سلجوقی،

اقطاع داری

خواجه نظام الملک طی حدود سی و سه سال وزارت سلجوقیان، نقشی کلیدی در امور حکومتی ایفا کرد. او نخستین وزیری بود که به لقب «الملک» مفتخر شد و در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پیشگام بود. حضور این کارگزار برجسته در دربار آل‌ارسلان و ملکشاه سلجوقی، اصلاحات قابل توجهی را در اوضاع اقتصادی به همراه داشت. دوران وزارت خواجه نظام الملک با آرامش و امنیت بیشتر جامعه و رونق خزانه همراه بود. پرسش اصلی این تحقیق عبارت از این که خواجه چه اقداماتی در بهبود وضعیت اقتصادی دوره سلجوقیان انجام داد. روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای می‌باشد. هدف از انجام این پژوهش شناخت اصلاحات مالی، کشاورزی و تجاری خواجه نظام الملک و تأثیر آن‌ها بر ثبات و رونق اقتصادی جامعه است. نتایج و یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد خواجه با اختصاص بخشی از درآمد کشور به امور خیریه، تأسیس آسایشگاه‌ها، بیمارستان‌ها، مساجد و مدارس نظامیه در شهرهایی چون بغداد و نیشابور و وقف اموال برای این مؤسسات بود. تأکید کرده بود مالیات‌ها متناسب با توان پرداخت مردم گرفته شود تا جلوی سوءاستفاده مأموران مالیات گرفته شود. میزان مالیات هر منطقه را بر اساس وضعیت زمین، محصول و جمعیت تعیین و با رعایت انضباط مالی در دستگاه حکومت، هزینه‌های اضافی دربار را کاهش داد. بر شفافیت دخل و خرج خزانه تأکید و دفاتر حساب دقیق نگهداری شود. بی‌عدالتی اقتصادی را سبب شورش و نارضایتی مردم می‌دانست.

استناد: زینالی، ابوالفضل؛ مهدویان، محبوب؛ عبدالحی، امیر؛ محمدی، حسن (۱۴۰۵). اقدامات خواجه نظام الملک در مسائل اقتصادی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۷۴-۵۱.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

نظام اداری و اقتصادی کشور در عصر سلجوقیان دچار دگرگونی‌های اساسی شد. در این دوران، خواجه نظام‌الملک طوسی به عنوان وزیری دانا و مدبر توانست اصلاحات گسترده‌ای در زمینه‌های گوناگون انجام دهد که آثار آن تا سال‌ها تداوم داشت. با وجود شهرت سیاسی خواجه نظام‌الملک، اقدامات اقتصادی او کمتر مورد توجه قرار گرفته است. شناخت دقیق سیاست‌های اقتصادی او می‌تواند تصویری روشن از نظام مدیریتی و عدالت اقتصادی در دوران سلجوقیان ارائه دهد. خواجه نظام‌الملک^۱ در دوره وزارت خود (۴۵۵-۴۸۵ هجری قمری) در دربار سلجوقیان، کاردانی و نبوغ چشمگیری از خود نشان داد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۱۷؛ حموی، ۱۳۸۰: ۲۱۵/۳) او با اصلاحات اقتصادی و اداری خود، از جمله ساماندهی نظام مالیاتی و تقویت دیوانسالاری، توانست افراد زبردستی را تربیت کند که وارد نظام اداری سلجوقیان شدند. این دوره را می‌توان عصر پیشرفت‌های تجاری و شکوفایی اقتصادی دانست که در آن، تجارت داخلی و بین‌المللی نقش بزرگی در حیات اقتصادی و فرهنگی سلجوقیان ایفا می‌کرد. تجارت در این دوره تأثیر مهمی بر پیشه‌وری، کشاورزی و حتی اقتصاد کوچ‌نشینان داشت. درآمد اصلی دولت از مالیات‌های مختلف، به ویژه مالیات ارضی (خراج)^۲ تأمین می‌شد که وزیر مسئولیت افزایش و مدیریت آن را بر عهده داشت. علاوه بر این، مالیات بر مراتع و دامداری نیز از منابع مهم درآمدی محسوب می‌شد.

با این حال، سیاست اقطاع که در ابتدا برای تقویت نظام نظامی و اداری طراحی شده بود، در زمان ضعف حکومت مرکزی به عاملی برای تجزیه قلمرو پهناور سلجوقیان تبدیل شد. تناقضات موجود بین نظام دیوانی و نظام اقطاع، ساختار جامعه را با چالش‌هایی مواجه کرد. (نخجوانی، ۱۳۴۲: ۵۴) همچنین، روابط خویشاوندی میان سلجوقیان مشکلات مالی و اجتماعی برای دستگاه دولتی ایجاد کرده بود، زیرا برخی از خویشاوندان از پرداخت مالیات و خراج خودداری می‌کردند. پس از مرگ خواجه نظام‌الملک، اگرچه دیوانسالاری همچنان به فعالیت خود ادامه داد، اما قدرت و نفوذ آن در مقابل امرا کاهش یافت و دیوانیان در اعمال نظارت کامل بر امور کشور با مشکلاتی مواجه شدند. هرچند در زمینه خواجه نظام‌الملک و اندیشه سیاسی و اقداماتش در این راستا تحقیقات زیادی صورت گرفته است اما اقدامات اقتصادی وی کمتر مورد توجه محققین بوده است و در این پژوهش به این مسئله می‌پردازیم.

زیست‌نامه خواجه نظام‌الملک

چغری بیگ^۳ برادر طغرل بیگ پس از تصرف بلخ و ترمذ ابوعلی بن شاذان را به وزیری خود انتخاب و خواجه نظام‌الملک نیز به تبعیت از ابوعلی بن شاذان در خدمت سلاجقه قرار گرفت. ابوعلی خواجه را به دبیری و صاحب تدبیری امور آل‌ارسلان^۴ واداشت. در دوره سلطنت طغرل ۴۵۵-۴۲۹ ق خواجه این مقام را حفظ نمود (طوسی، ۱۳۶۸: ۳۴). نخجوانی در مورد ورود خواجه به دستگاه سلاجقه می‌نویسد: «زمانی که خواجه به دبیری شاذان مشغول بود هر چند وقت که مالی می‌اندوخت عمید بلخ به او می‌گفت: ای حسن فربه

^۱ الخواجه نظام الملک - Khwaja Nizam al-Mulk

^۲ الضريبة الأرضية (الخراج)

^۳ چغری بیگ - Chaghri Beg

^۴ ضیاء الدنیا و الدین عضد الدولة أبو شجاع محمد آلپ آرسلان بن داوود بن میکانیل بن سلجوق بن دقاق - Alp Arslan

شدی و هر چه داشتی از او بسندی و او را گفتی تو کاتبی تو را قلمی پس باشد و خواجه چون این حرکات خسیسانه عمید بلخ را تکرار شده دید از خدمت او ملول شده و به مروت رفت^۱ (خواندمیر، ۱۳۱۷: ۱۱۲).

در زمان حکومت چغری بیک داوود و آلب ارسلان، ابن شاذان^۲ عمید بلخ و شمال افغانستان بود. بعد از تصرف بلخ و ترمذ^۳ که پایگاه غزنویان بود، چغری بیک آنجا را تصرف کرد. امیرک بیهقی^۴، کوتوال غزنویان در ترمذ، املاک و خانه خود را در بیهقی به ابن شاذان واگذار کرد و خود به غزنه رفت که موجبات شهرت و قدرت وی را فراهم آورد. خواجه نظام الملک در جوانی زیردست او به دبیری اشتغال داشت. ابن شاذان ظاهراً هم دیوانی و هم دانشمند بود (بویل، ۱۳۵۰: ۶۵۳/۵). در آن تاریخ چون طغرل بیک فرزندی نداشت، لذا برادرزاده خود آلب ارسلان را به ولیعهدی برگزید. خواجه پیش او رفت و حال خود بگفت چغری بیک را از سخن گفتن او خوش آمد و به نور فراستی که ملوک پاک اعتقاد را باشد امارت نجابت و اقبال در ناصیه او مشاهده کرد او را به آلب ارسلان سپرد و گفت این حسن توسی است او را محترم و به منزله پدر خود می‌شماری و برخلاف رأی او عمل نمی‌کنی (راوندی، ۱۳۶۴: ۳۳۹ و ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۱۸۵/۱۷) عبدالرزاق کانپوری می‌نویسد: شاذان نامه‌ای به چغری نوشت که نویسنده بلخ گریخته است و به خدمت تو توسل جسته و مهمات ولایت مهمل و معطل مانده اگر رأی اقتضا فرماید او را بازگردانید. چغری بیک داوود جواب داده گفت که خواجه حسن پیش آلب ارسلان می‌باشد و ابن شاذان با او سخن نباید گفت (همان). خواجه تا زمانی که آلب ارسلان در خراسان بود در خدمت او به سر می‌برد. بعد از مرگ طغرل ۴۵۵ ق و سلطنت آلب ارسلان به عنوان وزیر او به خدمت سلجوقیان ادامه داد. ابن اثیر و راوندی آغاز صدارت خواجه را سال ۴۵۶ ق (ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۱۳؛ راوندی، ۱۳۹۲: ۱۷).

اوضاع سیاسی و اقتصادی مقارن وزارت خواجه نظام الملک

آلب ارسلان وارث سرزمینی وسیع و گسترده بود و در بسیاری از مناطق، امیران محلی با قبول سلطه سلجوقیان، پرداخت مبلغی پول و خواندن خطبه به نام سلطان سلجوقی امارت موروثی خود را نگاه داشتند. در بغداد نیز به نام آلب ارسلان خطبه خوانده می‌شد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۴) ترکان با استفاده از تشکیلات دیوانی خراسان و وزیران برجسته‌ای مانند عمیدالملک و نظام‌الملک، توانستند امور این سرزمین وسیع را سامان دهند. برای سلجوقیان نیز، همانند سایر سلطان‌نشین‌ها اختلافات خانوادگی امری طبیعی بود. قتل‌مش عمومی طغرل، بر ضد آلب ارسلان شورید در جنگی که درگرفت، قتل‌مش کشته شد (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۴؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۱۲). به این ترتیب بار دیگر وحدت به دولت سلجوقی بازگشت. او پس از سرکوبی شورش قتل‌مش، به ری، که تا این زمان مرکز امارت سلجوقیان بود، بازگشت. در طی سلطنت آلب ارسلان، وی جنگ‌هایی با رومیان داشت. او در سال ۴۶۵ ه. ق به آذربایجان رفت که در آنجا امیری از ترکمانان با نام طغدکین به جنگ با رومیان مشغول بود. این امیر از آلب ارسلان خواست تا در جهاد با کفار او را یاری کند. پیش از مهاجرت ترکمانان سلجوقی، شمار زیادی از طوایف ترکمان از سواحل خزر در آذربایجان و حتی مرکز ایران استقرار یافته بودند. آلب ارسلان، پسرش ملک‌شاه را با وزیرش به سوی رومیان فرستاد. آنها به شهر مسیحی‌نشین حمله کرده و پس از ورود به شهر به ویران کردن کلیساها پرداختند، از آنجا به سوی شهرها و قلعه‌های دیگر رفته مناطق زیادی را در حاشیه رود ارس به تصرف درآوردند

^۱ پاراگراف مورد نظر از کتاب «دستور الوزراء» نوشته غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی (معروف به خواندمیر) نقل شده است. این کتاب که در قرن دهم هجری قمری نوشته شده، یکی از منابع مهم در مورد زندگی و دوران وزارت خواجه نظام الملک طوسی است

^۲ Ibn Shadhan - ابن شاذان

^۳ Termez

^۴ Amirak Bayhaqi

(ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۱۷ و حموی، ۱۳۸۰: ۲۱۵/۳). پس از آن، آلبارسلان به سوی اصفهان و سپس کرمان رفت که قاورد حاکم آن شهر، بر وی شوریده بود. قاورد سر سلسله سلجوقیان کرمان به شمار می‌آید. با رفتن وی، شورش مزبور آرام گرفت (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۷). با این حال، اختلافات خانوادگی کمابیش میان خود سلجوقیان وجود داشت. کرمان بار دیگر در سال ۴۵۲ه.ق شورید و آلبارسلان مجبور شد تا بار دیگر به این شهر یورش برد، از آنجا به فارس رفت و قلعه‌های فتح نشده آنجا را گشود (ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۲۳/۴۷). به طور معمول، مبالغ هنگفتی دینار و درهم در این قلعه‌ها نگهداری می‌شد که به تصرف در آمد. در برابر، تصرف این قلعه‌ها نیز که از سوی صاحبانشان با حکمت انتخاب شده بود، بسیار دشوار بود. گسترش قدرت سلجوقیان تا به آنجا رسید که مردم حلب، بدون آن که رنگ سپاه سلجوقی را ببینند، مصمم شدند تا نام خلیفه عباسی و آلبارسلان را در خطبه بیاورند. دلیل این مطلب آن بود که مردمان حلب، شیعه بودند و ترس آن داشتند تا با آمدن سپاه ترکان، آنها را به دلیل داشتن مذهب تشیع قتل‌عام کنند. اندکی پس از تصمیم مردم حلب و امیر آنها محمود بن صالح بن مرداس، آلبارسلان به سوی حلب آمد. امیر حلب با اظهار اطاعت، از حضور نزد سلطان خودداری کرد اما سلطان قصد آن داشت تا به زور وارد شهر شود به ویژه که مسئله مهم برای او به عنوان مدافع تسنن، آن بود که مردم شیعه این شهر حیّ علی خیر العمل در اذان می‌گویند. شهر محاصره شد و عاقبت محمود، شبانه خود را به سلطان رساند. آلبارسلان وی را بخشید و امارت شهر را در عوض مبالغ هنگفتی پول به او واگذاشت و بازگشت (بنداری، ۱۳۵۶: ۴۵-۴۴؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۳/۳۲). این یکی از سیاست‌های اصولی او در سپردن شهرها به امیران شکست خورده همان شهرها بود. آلبارسلان در طول ده سال حکومت خود، در عین حال که سراسر آن را به رفتن این سوی و آن سوی گذراند تلاش کرد تا پایه‌های دولت خویش را مستحکم کند. از یک‌سو به فتوحات روی آورد که خود سبب به دست آوردن غنائم فراوان و نیز کسب وجهه و اعتبار می‌شد. همچنین امیران محلی هر دیار را، با آن که می‌توانست آنان را سرکوب کند، سر جایشان گماشت و به گرفتن مبالغی پول اکتفا کرد. این سیاست دو پهلویی بود که هم سبب آرامش منطقه می‌شد و هم در صورت بروز بحران، خطرناک بود. آلبارسلان با خلیفه عباسی نیز به آرامی و بدون تهدید برخورد کرده حاضر نشد با رفتن به بغداد خود را در موقعیت دشوار رویارویی با خلیفه یا اطرافیان او قرار دهد. معمولاً خلیفه در بغداد وزیری داشت چنان که سلطان سلجوقی نیز امیرالامرای در آنجا می‌گماشت. علاوه بر آن، وزیر سلطان با وزیر خلیفه می‌کوشیدند تا مشکلات دو طرف را حل کنند. نظام‌الملک دخترش را به فرزند ابن جُهِیر وزیر القایم عباسی داد و بدین‌صورت روابط مستحکمی میان آن دو درگاه ایجاد شد (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۸). این قبیل ازدواج‌های سیاسی در این دوره تاریخی، بسیار گسترده و فراوان است. آلبارسلان چند سال پیش از کشته شدنش که در سال ۴۶۵ه.ق رخ داد، پسرش ملک‌شاه سلجوقی را که امیرزاده‌ای نیرومندی اما بسیار جوان بود، به جانشینی گماشت (حسینی، ۱۳۸۲: ۷۱-۷۲). بدین ترتیب راه برای ادعای سایر افراد خانواده بسته شد. راوندی می‌نویسد: «سلطان آلبارسلان پادشاهی بود با هیبت و سیاست، تا زنده و کامکار و بیدار، دشمن شکن خصم افکن، بین ظیر و جهانگیر، تخت‌آرای و گیتی‌گشای، قدی عظیم داشت و محاسنی دراز، چنانک به وقت تیر انداختن گره زدی و هرگز تیر خطا نکردی... و از سر محاسن تا سر کلاه او گویند دو گز بودی و هر رسول که پیش تخت او آمدی، بهراسیدی (راوندی، ۱۳۳۳: ۱۱۶) هیبت و شکوه وزارت در زمان نظام‌الملک به اوج رسید ولی پس از آن به تدریج از اهمیت و اعتبار آن کاسته شد. ورود خواجه نظام‌الملک به امور دیوانی از زمان غزنویان آغاز شد...» (زمانی که پدر ابوالحسن در غزنه به خدمت وزیر عبدالصمد عباسی در دستگاه غزنویان پیوست، فرزند او نیز به خدمت امرای غزنوی درآمد به امور دیوانی مشغول شد.) (بیهقی، ۱۳۶۱: ۷۲). آلبارسلان زمام امور را به دستگیری وزیر مشهور خود، ابوعلی حسن بن علی بن اسحاق طوسی، معروف به خواجه نظام‌الملک به دست گرفت (نیشابوری، ۱۳۶۴: ۲۲). نظام‌الملک زمانی به مقام وزارت سلجوقیان رسید، ساختار جدید دیوانی با مرکزیت سلطان سلجوقی را ایجاد کرد. حکومت سلجوقیان برپای ساختار قومی- قبیله‌ای اداره می‌شد.

فرد بزرگ خاندان به عنوان رئیس در راس اختیارات قرارداد داشت و قدرت در بین سایر افراد خاندان تقسیم می‌شد. نظام الملک هنگامی که به وزارت رسید به دنبال اندیشه حکومت مرکزی تغییراتی در ساختار نظامی سلجوقیان ایجاد کرد.

اصلاحات نظامی نظام الملک و تاثیر آن بر اقتصاد

خواجه با هدف تقویت و استحکام اقتدار شخص سلطان و قدرت مرکزی، الگویی ارائه کرد که به منزله تولید و احیای سازمان سپاه ثابت انجامید. امرای ترک فرماندهی سپاه قبیله‌ای و خاندانی خود را برعهده داشتند. فرماندهان نظامی نیز به نوبه خود براساس مراتبی از یک یا چند امیر برگزیده فرمان می‌بردند. شرکت در جنگ‌ها و تقسیم غنائم، تقسیم قلمرو همگی اموری بودند که براساس رسوم و سنت‌های زندگی صحراگردی و البته گاه نظر و رأی شخصی امرای بزرگ صورت می‌گرفت (بنداری، ۱۳۵۶: ۲). چنین ساختاری از سپاه مانع استقرار حکومت مرکزی می‌شد. خواجه اندیشه و ضرورت حکومت مرکزی، و ایجاد سپاه ثابت را برای حکومت سلجوقی امری لازم دید. سپاه ثابتی که از نیروهای مختلف بردگان و سپاهیان مزدور که تحت نظر یک نظام ثابت و متمرکز تشکیل می‌شد. این ارتش ثابت و منظم یکی از مهم‌ترین اجزای قدرت سلطان سلجوقی محسوب می‌شد. در زمان سلطنت آل‌ارسلان بیشترین جنگ‌ها و کشورگشایی‌ها رخداد که نظام الملک در آنها حضور فعال داشت. خواجه نظام الملک در رابطه با فعالیت‌های نظامی در ارتش سلجوقی نقش بسزایی داشت. وی در جنگ‌هایی که در دوره آل‌ارسلان روی داد، به طور مستمر در آنها حضور داشت. خواجه در کنار کار دیوانی در زمان جنگ لباس رزم به تن کرده و به عنوان فرمانده نظامی به همراه سلطان در جنگ شرکت داشت. هرچند که وزیر رئیس دیوانسالاری و وظایف او اصولاً اداری بود، ولی با این وجود در ایام لشکرکشی‌های نظامی، سلطان را همراهی می‌کرد. نظام الملک در اکثر لشکرکشی‌های آل‌ارسلان همراه او بود. آل‌ارسلان در سال ۴۶۴ه.ق او را در رأس نیروی عظیمی به فارس گسیل داشت (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۱۸). تدبیر دیگر خواجه دادن دلگرمی به آل‌ارسلان در نبرد ملازگرد بود. این نبرد بین سلطان سلجوقی و امپراتور شرقی به وقوع پیوست. سلطان آل‌ارسلان بسیار نگران بود به وزیرش خواجه گفت: «ما یارای دفاع از خود نداریم، زیرا لشکر قیصر تجاوزگر چند برابر لشکر اسلام است.» خواجه جواب داد: «تو بر خدا اعتماد کن نه بر سیاهی سپاه بارها روی داده است که به اذن خداوندی دستهای کم بر گروهی سپاه انبوه چیره شده‌اند. روز جمعه در اثنايي که خطیبان بر منبر دعا می‌کنند «خدایا یاریگران اسلام را پیروز بفرما» ما حمله را آغاز می‌کنیم و به گروه دشمن می‌تازیم، که یقیناً کردگار مسلمانان را توفیق می‌دهد و کافران را مغلوب و مقهور می‌کند. چنین کردند و چنان شد که خواجه گفته بود (بنداری، ۱۳۵۶: ۴۷-۴۶؛ قزوینی، ۱۳۶۶: ۱۸۶). زمانی که آل‌ارسلان و قیصر روم تصمیم به صلح گرفته بودند، سلطان با تعدادی به شکار رفته بود که به دام رومیان افتاد یکی از همراهان سلطان فرار کرد و به خواجه نظام الملک خبر داد. به نقل از بنداری: «خواجه تعدادی از سواران مورد اعتماد خود را به اردوگاه فرستاد و اعلام کرد که سلطان از شکارگاه برگشته است. روز بعد پیش قیصر رفت و مسئله صلح را تمام کرد. بعد از صلح قیصر دستگیری چند نفر را به اطلاع خواجه رساند. خواجه جواب داد که مجهولی چند بود باشند، چون سلطان را با گرفتاران به پای سریر قیصر آوردند که به نظام الملک بسپارند، خواجه با سلطان و آن جمع درشت گفت. بعد از آن قیصر اسیران را به وزیر سپرد. خواجه بعد از طی مسافتی از اسب پیاده شد و رکاب پادشاه بوسید و معذرت خواهی نمود و آنچه گفته بود بنا به مصلحت وقت دانست» (بنداری، ۱۳۵۶: ۴۶؛ نیشابوری، ۱۳۶۴: ۲۴۲، میرخواند، ۱۳۳۲: ۲۶۲). خواجه در تمام لشکرکشی‌های آل‌ارسلان از همراهان اصلی وی بوده است. سلطان سلجوقی از نظرات و راه‌حل‌های خواجه استفاده می‌کرد. خواجه نظام الملک هم به دلیل ارائه نظرات سودمند و اقدامات مفید خود مورد احترام و اعتماد سلطان آل‌ارسلان قرار داشت، به طوری که همین اعتماد باعث استقلال نظام الملک در امور دیوانی شد.

همکاری مستوفی با خواجه نظام‌الملک در مسائل اقتصادی

مستوفی‌الممالک از دوره آل‌بارسلان و همزمان با تلاش‌های حکومت برای تنظیم امور حکومتی و دیوانی اهمیت یافت. اگر اشرف‌الملک خوارزمی و دوره طلایی دستگاه دیوانی دوره حکومت آل‌بارسلان، دوره حضور مستوفیان در نظر گرفته شود، شرف‌الملک مستوفی اولین فردی است که در این مقام قرار گرفت (اصفهانی، ۱۴۲۵ق: ۲۰۲) او در اداره کارها به نظام‌الملک، مشورت می‌داد (حسینی، ۱۳۸۲: ۹-۸۸) به همراه کمال‌الدوله، صاحب دیوان انشا برای نظام‌الملک وزیر، کمک خوبی بودند تا کشور اداره شود. از جمله اقداماتی که انجام شد، عبارت‌اند از: تجدید بنیان بناها و برقراری نظم در کشور، شهرها نیز به عنوان تیول میان سپاهیان تقسیم شد که از محصول آنها استفاده کنند، سپاهیان تصمیم به آبادانی شهرها گرفتند و بر اثر کوشش آنان در کمترین زمان ممکن، شهرها آباد شد، پادشاهان اطراف و امیران ممالک موظف شدند که به خزانه سلطان در مقابل مصون بودن از تعرض، مالیات و خراج بفرستند، در نتیجه این اقدامات، خزانه سلطان از اموال ذخیره پر شد (بنداری، ۱۳۵۶: ۸-۶۷). شرف‌الملک یکصد هزار دینار داد تا از استیفا کناره گرفت و در اصفهان درگذشت، او بر مزار ابوحنیفه در باب‌الطاق، بارگاه و یک مدرسه ساخت و مدرسه‌ای نیز در مرو برای حنفیان ساخت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰۱۲۳). بعد از شرف‌الملک، کسانی که روی کار آمدند، اسیر دسیسه‌ها بودند. بعد از شرف‌الملک، مجد‌الملک قمی صاحب دیوان استیفا گردید، او از طرف مویدالملک وزیر، انتخاب شد (حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۱۷۳-۴). شرف‌الملک را به منعم بودن و مجد‌الملک قمی را به بخیل بودن توصیف کرده‌اند (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۴؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۷-۳۶). در این دوره که از دوره سلطنت ملک‌شاه تا دوره سلطان محمد را شامل می‌شود به تدریج وزرا و مستوفیانی روی کار آمدند که شیعی مذهب بودند این دوره متأثر است از توطئه‌های میان مسئولان هر دو مذهب تسنن و تشیع. بعد از شرف‌الملک مستوفی تا مدت‌ها منصب مستوفی‌الممالک آرامش نداشت و دارندگان این منصب درگیر دسیسه‌ها علیه هم بودند، تنها در دوره‌ای زمانی که استاد علی قمی که در جوانی منشی شرف‌الملک مستوفی بود و خود به منصب مستوفی‌الممالک نایل گشته بود، امور مملکتی تا حدودی سروسامان یافت (بنداری، ۱۳۵۶: ۹۴-۹۵). سرانجام او نیز قربانی توطئه‌ها شد. مجد‌الملک قمی در این دوره شخصیت شاخصی است، او که بعد از شرف‌الملک، به منصب استیفا رسیده بود با رقابت سلاطین از فعالیت، کناره‌گیری کرد و سپس با کنار زدن استاد علی قمی، دوباره به این منصب بازگشت که البته خود نیز در اداره کارها درمانده شد و توسط سپاهیان مورد تهاجم قرار گرفته و کشته شد (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۴۵؛ نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۷-۸؛ غفاری کاشانی، ۱۳۹۳: ۲-۱۵۱). خواجه رشیدالدین علت هجوم امرا و سپاهیان و کشتن مجد‌الملک را ناخشنودی آنان از شیعی بودن او بیان کرده است (همدانی، ۱۳۸۶: ۴۴). این توطئه‌ها باعث شد تا افراد لایق از صحنه سیاسی، اداری و حکومتی خارج شوند و جایشان افرادی بیایند که قدرت عمل ضعیفی داشته باشند، از جمله ابوسعید بن هندو مستوفی که قزوینی رازی او را هندو قمی و شیعی مذهب معرفی کرده است (قزوینی، ۱۳۶۳: ۱۱۷-۸۱). ابوسعید بن هندو در دوره سلطان محمد بن ملک‌شاه مستوفی‌الممالک شد، او از لحاظ اصل و نسب شهرت چندانی نداشت، هنگامی که بر سر کار آمد شروع به جمع درآمد و خرج و اسراف کردن نمود، مالیات زیادی از مردم می‌گرفت و در هزینه کردن نیز اسراف می‌کرد، در پی این کارها نامه علیه او نوشته شد تا اینکه گرفتار و زندانی شد، اموال او را گرفتند و خانه‌هایش غارت شد و خود نیز چند سال در زندان ماند و شکنجه‌های سخت دید و به این ترتیب، او از صحنه سیاسی، اداری دور شد (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۰۶).

وضعیت اقتصادی پس از آلب ارسلان

بعد از قتل آلب ارسلان، جلال الدین ملکشاه، که از ابتدای سلطنت پدرش به ولیعهدی انتخاب شده بود، در سال ۴۶۵ق با درایت خواجه نظام الملک به سلطنت نشست. اعتماد و اعتباری که خواجه در زمان سلطنت آلب ارسلان کسب کرده بود باعث تثبیت وی در جایگاه وزارت شد. در دوره ملکشاه به امور کشورداری بیشتر پرداخته شد و توجه به تجارت و امنیت راههای تجاری در اولویت برنامه‌های دولت قرار داشت. در سایه برقراری چنین امنیتی، بر طبق رساله ملکشاهی، درآمد قلمرو ملکشاه هر سال بیست و یک هزار تومان زر سرخ رکنی بوده است (مستوفی، ۱۳۳۹: ۴۳۹). درآمد سالیانه عوارض گمرکات مکوس در عصر ملکشاه به صدهزار دینار بالغ می‌شد (Turan, 2003: 338). سدها و کاروانسراها نیز به صورت وقف واگذار می‌شده‌اند که درآمد آنها صرف غزایانی که در مرزهای کشورهای اسلامی جنگ می‌کردند می‌شد (همان). ملکشاه که از موقعیت برجسته و هوشیاری خواجه آگاه بود، در همان آغاز کار اختیارات تمامی امور را به وی واگذار کرد و از همه کارگزاران خواست تا در فرمان او باشند (بنداری، ۱۳۵۶: ۵۷). خواجه نظام الملک هنگامی که به وزارت سلطان ملکشاه سلجوقی منصوب شد، دست به تنظیم ساختار دیوانی کشور زد. هیئت و شکوه وزارت در زمان نظام الملک به اوج رسید ولی پس از آن به تدریج از اهمیت و اعتبار آن کاسته شد. این اقتدار و شکوه در زمان وزارت نظام الملک به اوج خود رسید. وی جمعاً در زمان سلطنت آلپ ارسلان و ملکشاه حدود سی سال مقام وزارت را در اختیار خود داشت. ملکشاه به نظام الملک گفت: «که تمام امور و شیونات مملکتی، از بزرگ تا کوچک را به تو واگذار می‌کنم و تو به منزله پدر من هستی» (ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۵۵۱۲۳).

بایه قدرت رسیدن ملکشاه سلجوقی با مرگ آلپ ارسلان، ملکشاه به سرعت به سوی ری حرکت کرد. این اقدام از آن روی بود که احتمال شورش برخی از امیران سلجوقی بود طبعاً تسلط آنها بر ری که کلید اصلی تسلط بر این قلمرو وسیع بود، دشواری زیادی به همراه داشت. قاورد برادر آلب ارسلان، حاکم کرمان به سوی ری تاخت. ملکشاه نیز با سپاه خویش به سوی وی حرکت کرد. آنها در کرج ابودلف با یکدیگر جنگ کردند. سپاه قاورد شکست خورد و او دستگیر و کشته شد. با این حال، ملکشاه کرمان را به فرزندان او سپرد (اصفهانی، ۱۴۲۵ق: ۲۱۳؛ ابن العبري، ۱۳۶۴: ۳۲۶۱۱). ملکشاه سلجوقی اصفهان را به عنوان پایتخت انتخاب کرد، به همین دلیل در طول سال‌های سلطنت خود به آبادی این شهر همت گماشت. راوندی نوشته است: «از جهت دارالملک و نشست خویش از همه ممالک اصفهان اختیار کرد و آنجا عمارت‌های بسیار فرمود در شهر از کوشک‌ها و باغها». این مرکزیت در کنار درایت و ذکاوت نظام الملک سبب شد تا دامنه این دولت تا این حد گسترش یافته و آرامش و ثبات بر آن حکمفرما باشد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۲؛ راوندی، ۱۳۶۴: ۱۳۲). ملکشاه هنگامی که از مرگ پدرش مطلع شد از ماوراءالنهر بازگشت، که باعث شد حاکم سمرقند برخی نواحی، از جمله ترمذ را به تصرف خود درآورد که سبب رفتن ملکشاه به آن دیار و بیرون راندن وی از بلخ و سمرقند شد. او آن سرزمین را به برادرش شهاب الدین تکش داد. تکش در سال ۴۷۳ق بر ملکشاه شورید اما کار به صلح انجامید. وی در سال ۴۷۷ق نیز بار دیگر سر به شورش برداشت که سرکوب شد (بنداری، ۱۳۵۶: ۶۴؛ ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۲۶-۲۵) ماوراءالنهر با وجود دولت قراخانی، در اختیار ملکشاه بود. در بخش آذربایجان و ارمنستان، فرزندان قتلش سلجوقی فتوحاتی داشتند که گرچه قلمروشان به مملکت ملکشاه ضمیمه نشد اما به هر روی تحت سلطه خاندان سلجوقی بود. زمانی که سلیمان فرزند قتلش انطاکیه را تصرف کرد، خبر فتح آن را به ملکشاه نوشت و به او تبریک گفت. از سوی دیگر مناطق مرکزی ایران تا جنوب ایران به طور کامل تحت سلطه این شاه قدرتمند بود. همچنین سرزمین‌های عربی، از شمال عراق تا شام و از آن سوی تا جزیره العرب همه در اختیار سلجوقیان قرارگرفت (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۲-۳۱).

۳۱؛ حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۲۲-۸۲) سلطان در سال ۴۸۲ق بار دیگر با سپاهی بیکران عازم ماوراءالنهر شد و تا کاشغر رفت و بار دیگر نفوذ خود را در این مناطق تثبیت کرد. راوندی می‌نویسد: پدران سلطان ملک‌شاه جهانگیری کردند و او جهانداری. با این حال، خود ملک‌شاه نیز تلاش زیادی از خود نشان داد (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۲۲-۱۲۸). ملک‌شاه تنها هیجده سال داشت که به پادشاهی کشوری به این بزرگی رسید. ممالک تحت سلطه وی به قدری گسترده است که با قلمرو عباسیان در آغاز خلافتشان قابل قیاس است. سلطان و وزیر، یک بار دیگر به سال ۴۸۴ به بغداد رفتند وی پس از بیست سال، در سن سی و هفت سالگی در سال ۴۸۵ه.ق سی و سه روز پس از درگذشت نظام‌الملک، او نیز در بغداد به دلیل بیماری ناشناخته‌ای درگذشت (بنداری، ۱۳۵۶: ۷۲). در زمان پادشاهی سلطان ملک‌شاه، یکی دیگر از اقدامات خواجه جلوگیری از کاهش نیروی سپاهی بوده است. ملک‌شاه در سال ۴۷۳ق بار اوایل تعدادی از ارمنی‌ها را از سپاه خود اخراج کرد. خواجه عاقبت این کار را به سلطان گوشزد نمود، اما سلطان قبول نکرد تا اینکه با شورش برادرش مواجه گردید. دیگر بار در اواخر سلطنت او بود که یکی از نزدیکان سلطان وی را قانع ساخت که چون صلح در همه جا برقرار شده، نیاز به نگهداری چهارصد هزار تن لشکر به طور دائم، و پرداخت مواجب ایشان، وجود ندارد و می‌توان عده لشکر را به هفتاد هزار تن تقلیل داد. در پاسخ این پیشنهاد، خواجه گفت: در این صورت، دودمان سلجوقیان، سیصد و سی هزار نفر دشمن مسلح خواهند داشت. بهتر آن باشد که به جای تقلیل لشکر، تعداد سپاه به هفتصد هزار نفر افزایش یابد، تا سلطان با آن سپاه، آسیای شرقی، آفریقا و یونان را هم به زیر فرمان درآورده و مطیع سازند (بارتولد، ۱۳۵۲: ۵۱-۶۰؛ قزوینی، ۱۳۶۶: ۱۹۱-۱۹۲؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۱۸۲)

اصلاح مالیاتی خواجه نظام‌الملک

وظیفه عمده وزیر در مقام ریاست عالیه تشکیلات دیوانی و وظیفه مالی بود و مهارت در حسابداری و انجام معاملات از لوازم این مقام به شمار می‌آید. وزیر علاوه بر رسیدگی بر اموال اوقاف و چگونگی مصرف آن، می‌بایست از طریق دیوان استیفا از انواع عایدات کشور از قبیل مالیات‌های دیوانی، خراج پادشاهان تابع مطلع باشد، هزینه‌های امپراتوری را برآورد کند. دیوان استیفای ممالک با محاسبه عایدات، ارزیابی مالیات جمع‌آوری آن و هزینه‌ها سروکار داشت، رئیس آن مستوفی‌الممالک نامیده می‌شد. این دیوان احتمالاً به دوایر فرعی دیگری که آنها هم دیوان نامیده می‌شد (انوری، ۱۳۵۵: ۵۶؛ لمبتن، ۱۳۶۳: ۶۶). کلوزنر می‌نویسد: «دیوان استیفاء با امور مالی و وصول حسابها سروکار داشت. مثلاً آن قسمت از امپراتوری که تحت سلطه حکومت مرکزی بود، به نواحی مالیات تقسیم می‌شد که مسوول تخفیف مالیاتی بر طبق گزارشات مالیاتی دیوان استیفاء بود، در رأس این دیوان مستوفی قرار داشت که محاسب عمده و مدیر امور مالی امپراتوری محسوب می‌شد. طبیعتاً او یکی از زیردست‌های وزیر به شمار می‌آمد، ولی در موقع لازم به خاطر موقعیت مهم خود قدرت زیادی را اعمال می‌کرد» (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۲۷). از کاردانی وزیر در امور مالی و پرداخته هزینه‌ها باید به پرداخت هزینه ملاحان به انطاکیه اشاره کرد. راوندی در کتاب خویش بیان می‌کند: «چون لشکر سلطان به جیحون بگذشت نظام‌الملک رسم اجرت ملاحان بر انطاکیه نبشت. چون سلطان برنشست ملاحان فریاد کردند که ما قومی درویشانیم معیشت ما از این آب است اگر جوانی از ما به انطاکیه رود پیر باز آید. سلطان نظام را گفت: «ای پدر این چه سریست ما کرده. درین ولایت چندان دسترس نیست که حواله به انطاکیه می‌باید کرد.» وزیر گفت: «ای خداوند ایشان را بجای رفتن حاجت نباشد حواشی ما برات ایشان بزر نقد باز خردند، بنده این را جهت تعظیم ملک و بسط پادشاهی فرمود تا جهانیان بدانند که فسحت مملکت ما و نفاذ حکیم پادشاه از کجا تا کجاست.» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۲۲-۱۲۸؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۲۲۲۱۲). این روایت به وضوح و وسعت قلمرو سلطان، اعتبار مالی و نظارت دقیق وزیر را بر امور نشان می‌دهد. از دیگر موارد به نمایش درآوردن قدرت وزیر و وسعت قلمرو در مورد فرستاده روم برای پرداخت خراج مقرر به اصفهان

آمده بود، خواجه نظام الملک وی را در لشکرکشی که سلطان به ترکستان داشت همراه برد و در اوزکند خراج را از او گرفت (ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۱۲/۱۷۱). نظام الملک مالیات و خراج و یا هر دو را بر حکام نقاط دوردست امپراطوری، بر ایالات و بر شهرهای بزرگ تعیین می نمود (بنداری اصفهانی، ۱۳۵۶ق: ۶۸). خواجه نظام الملک بر وجود دو گونه خزانه یکی خزانه اصل که در واقع خزانه دخل و ذخیره عایدات دیوانی بود و دیگری خزانه خرج تأکید می کرد. سلطان ملک شاه به عنوان قدرتمندترین سلطان سلجوقی به واسطه همان سیاست های متمرکز مالیاتی حکومت از طریق تشکیلات دیوانی، دارای خزانه پولی قابل توجه بود (طوسی، ۱۳۴۷: ۴۵). نقش عمده دیوان مرکزی در ایالت حفظ تعادل قدرت بین مراجع نظامی و کشوری بود. نماینده دیوان کشوری در ایالات شخصی به نام عمید یا عامل بود که مسئولیت جمع آوری مالیات یا خراج و یا هر دو از حکام مستقل را به عهده داشت. نظام مالیاتی مبتنی بر دریافت های منظم دیوانی و اقتصاد پولی پس از شکل گیری نظام دیوانی و افزایش هزینه های حکومت، دوروش ضمان و مقاطعه دیگر کارایی نداشت به همین لحاظ روش های وصول مالیات به تدریج تغییر پیدا کرد و به صورت مالیات های مرسوم شرعی مانند خراج، مالیات مراتع، جزیه و... و مالیات های نامرسوم غیرشرعی مانند مکوس، عوارض گمرکی درآمدند.

بعد از تثبیت حکومت سلجوقی و شکل گیری دیوان ها، حکومت سعی کرد با محدود کردن شیوه های وصول غیرمستقیم مالیات، که به شکل ضمان و مقاطعه بود، از طریق تشکیلات اداری دیوانی در زمینه امور مالیاتی، اموال دیوانی را وصول کند. در این شیوه انحصار حق وصول مالیات از رعایا، مستقیماً به خود حکومت اختصاص می یافت و از طریق تشکیلات دیوانی عامل و ناظر در زمینه امور مالی وصول می گردید. دیوان استیفا و مقامات مسئول آن به عنوان تشکیلات عامل، از دیوان مرکزی تا ایالات، دارای مسئولیت مستقیم در وصول مالیات ها بودند. مقام مستوفی در دیوان مرکزی به عنوان مسئول دیوان استیفا و بالاترین مقام مالی بود. تحت نظارت و مسئولیت او مقام های مالی عمید و عامل در ایالات فعالیت می کردند. تحت نظارت مقام عامل، که در ایالات محل فعالیت خود نماینده های مختلف داشتند، مجموعه ای از عمال مالیاتی و تحصیلداران انجام وظیفه می کردند. عملکرد و فعالیت های مقامات عامل، در زمینه نحوه وصول مالیات ها را یک سلسله از مقامات ناظر دیوانی دیگر نظارت و بازرسی می کردند تا جریان وصول مالیات ها به دقت انجام شود. بالاترین مقام دیوانی ناظر در زمینه امور مالیاتی، مقام مشرف بود که در دیوان اشراف بر وظایف مالی دیوان استیفا نظارت می کرد (جوینی، ۱۳۲۹: ۶۷). در ایالات هم مقاماتی به عنوان مشرفان ایالتی یا نواب دیوان اشراف بر فعالیت مالیاتی مقامات ایالتی نظارت می کردند. مقام رئیس هم با مسئولیت نظارتی دو جانبه به عنوان حافظ منافع مالیاتی حکومت و حافظ منافع رعایا، بر وصول مالیات ها مطابق اصول مقرر نظارت داشت تا از یک سو، مطالبات دیوانی به طور کامل وصول شود و از دیگر سوی، مانع اجحافات مالی عمال حکومتی به رعایا گردد. مقام شحنة ایالتی هم از جمله مقامات امنیتی ناظر بود تا به عنوان بازوی اجرایی عمال مالیاتی، اموال وصول شده دیوانی را با استفاده از قدرت نظامی و حفاظتی تحت امر خود به خزانه مرکزی انتقال دهد. به این ترتیب دولت سلجوقی از طریق استفاده از مقامات عامل و ناظر در دیوانسالاری، به شکلی متمرکز و هماهنگ و منظم و مداوم در موعد مقرر، اموال دیوانی را از زمینه های ذکر شده به صورت نقد و جنس وصول کرده و با تبدیل مالیات های جنسی به پول نقد، همگی را یک جا به خزانه مرکزی منتقل می ساخت. به دلیل سیاست های متمرکز مالیاتی، برای مدتی توسعه قابل توجهی در اقتصاد پولی و توان مالی حکومت و شکل گیری خزانه مرکزی ایجاد گردید. در این شیوه که مبتنی بر اقتصاد پولی بود و از طریق تشکیلات دیوان استیفا مالیات های حکومتی اخذ می شد، غالباً درآمدهای دیوانی ایالات را بر اساس ارزش پولی آنها به نقد محاسبه و دریافت کرده و روانه خزانه مرکزی می ساختند. در نتیجه چنین سیاست هایی در زمینه نظام مالیاتی، حکام سلجوقی خزانه های مالی نسبتاً ثروتمند و قابل توجهی پیدا کردند. با نظام یافتن دخل و خرج ها، وجود یک خزانه مرکزی که اهرم قدرت اقتصادی شخص سلطان محسوب می شد، ضروری و اجتناب ناپذیر بود.

حکومت سلجوقی از آن جایی که به عنوان حکومتی مسلمان بر مناطقی از جهان اسلام حکومت می‌کرد، مبنای قوانین مالیاتی آن قوانین اسلامی بود که احکامی را در رابطه با مالیات‌هایی از جمله جزیه، خراج، انفال، فیه و زکات در بر داشت، بر مبنای این احکام، دستگاه دیوانی این حکومت که شکل نسبتاً سازمان‌بندی شده‌ای داشت، مقرراتی را وضع کرده، به مسئولان ذیربط ابلاغ و در دستور اجرا قرار می‌دادند البته از نظر عرف، روش وضع و تعیین قوانین و گردآوری مالیات‌ها در قیاس با شرع متفاوت بود و این مسئله سبب شده بود تا وضع قوانین مالیاتی با تعارض میان عرف و شرع همراه شود (لمبتن، ۱۳۷۲: ۲۴۱). سلطان بنا به قدرتی که داشت، حق قانون‌گذاری را دارا بود که گاه سلاطین این حکومت، دستوراتی که صادر می‌کردند، مفید برای حکومت بود و یا اینکه برای به دست آوردن مال مورد نظرشان، قوانین سختی را برای خراج صادر می‌کردند. تا نیمه اول حکومت سلجوقی که شرایط حکومت مساعد بود به احکام دینی نیز توجه می‌شد اما در نیمه دوم که جدال میان سلاطین، امرا و اتابکان گسترش یافت، قدرت‌طلبی و زیاده‌خواهی و فشار به مردم برای کسب اموال، جای توجه به قوانین را گرفت. مالیات‌های این دوره به سبب شرایط و نیازهای مالی و افزایش هزینه‌ها دو صورت متعارف و غیرمتعارف انجام می‌گرفت (جوینی، ۱۳۲۹: ۵۶). پس از شکل‌گیری وصول غیرمستقیم مالیات که به شکل ضمان و مقاطعه بود از طریق تشکیلات اداری و دیوانی اموال دیوانی را وصول نماید که از مالیات‌های متعارف بودند. در سیستم مالیاتی نوعی تعارض وجود داشت که متأثر از وجود اقتصاد طبیعی و اقتصاد پولی بوده است (ابن الجوزی، ۱۳۱۳ق: ۳۸۱۱۹ و ۴۷۰؛ ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۲۱۱۸). مالیات‌های دریافت شده به دو شکل جنسی و پولی دریافت می‌شد. سیاست مالیاتی دولت سلجوقی هم تعارض داشت چرا که سلجوقیان، به سبب ضرورت‌های مالی و افزایش هزینه‌های مالی، غیر از اعمال مالیات‌های مرسوم، مالیات‌های نامرسوم هم در شکل‌های مختلف دریافت می‌کردند. سیاست مالیاتی سلجوقیان معطوف به بهره‌برداری هر چه بیشتر از منابع درآمدی تولیدکنندگان بود. ابتدا از طریق روش‌های خاص مالیاتی با وجوه ثابت و معین، موسوم به ضمان و مقاطعه نیازهای مالی خود را فراهم می‌کردند. در روش ضمان، امتیاز مالیات‌گیری یک ناحیه یا شهر خاص با مبلغ معین و توافقی به مدت معین که غالباً از یک تا سه سال معین می‌شد، به اشخاص و متنفذین دیوانی و یا محلی آشنا با امور مالیاتی آن ناحیه واگذار می‌گردید. مبلغ قرارداد بسته به میزان درآمد و برخورداری اقتصادی یک ناحیه تفاوت می‌کرد. مالیات‌های حکومتی حوزه‌های اداری بغداد و بصره و واسط و اهواز غالباً به روش ضمان وصول می‌شد (ابن کثیر، ۲۰۰۸م: ۵۹۱۱۷؛ ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۲۱). با توجه به شرایط اقتصادی خراج اصلی سالی دو بار توسط تشکیلات منظم دیوانی وصول گردد (حسینی، ۱۳۸۲: ۶۵؛ ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۵۱۱۲۳). مالیات‌های غیرمتعارف غیرمنطبق با سنت‌های جامعه دریافت می‌شد و با این کار حکومت سبب نارضایتی مردم می‌شد. این‌گونه مالیات توسط نظامیان و مسئولین مالیاتی دریافت می‌شد و به صورت رشوه و جریمه و مصادر اموال اشخاص انجام می‌گرفت. نظام‌الملک در ابتدای وزارتش از سوی الپ ارسلان مأمور جمع‌آوری گزارشات مالی مملکتی شد.

تأکید نظام‌الملک به نظارت محتسب بر خرید و فروش‌ها

یکی از مقام‌هایی که پس از زوال خلافت عباسی همچنان در زمان سلسله‌های حکومتی ایران ادامه داشت احتساب بود. اخلاقیات عمومی و اجرای وظایف مذهبی مسلمین تحت نظارت عمومی محتسب قرار داشت. حسبه در لغت به معنی شمردن، حساب، مزد، اجر، ثواب، پنداشتن و امید فرد و ثواب از خدای عزوجل داشتن است و در اصطلاح یعنی امر به معروف آن هنگام که وانهادنش چیرگی یابد و نهی از منکر آن هنگام که انجامش هویدا گردد (همان). محتسب و دیوان مربوط به آن یعنی احتساب، در جامعه اسلامی بر برخورد با بزهکاری اشکار، نظارت بر بازار و دادوستد و در نگاهی فراگیرتر به منظور امر به معروف و نهی از منکر شکل گرفته است. به

گفته نظام الملک باید در هر شهری یک محتسب گماشت تا در بازار خرید و فروش ها را تحت نظارت داشته باشد و امر به معروف و نهی از منکر را در شهرها به انجام رساند. نظام الملک توصیه می کند که پادشاهان و گماشتگان هر شهر محتسب را از هر نظر حمایت کنند و به عبارت دیگر وی را از توان لازم برخوردار کنند، زیرا اجرای عدالت و به طور کلی حفظ دین در هر شهری به وجود و سلامت این شغل بستگی دارد. در جای دیگر در مورد اینکه چه شخصی می تواند این شغل بر عهده گیرد می گوید: «همیشه این کار را فرمودی خادمی را یا پیر ترکی تا هیچ محابا نکردی و خاص و عام از وی بترسیدندی» (جوینی، ۱۳۲۹: ۶۰). درباره رفتار مقطعان با مردم و کشاورزان نظام الملک هشدار می دهد که: «ایشان را بر رعایا جز آن نیست که به فرمان که مال حق که به ایشان حواله کرده اند از ایشان بستن به تن و مال و فرزند ایمن باشند. (طوسی، ۱۳۴۷: ۴۳).

امنیت اقتصادی راه های تجارتی

فعالیت های بازرگانی گسترده ای از طریق کرمان تا بردسیر و جیرفت انجام می شد سلجوقیان وحدت سی ساله این دوره را می توان گفت مدیون وزارت وزیر با تدبیری چون نظام الملک دانست که وزیر آلبارسلان بود کرمان بر سر راه تجاری خراسان به خلیج فارس و سرزمین های شرق واقع بود و در دوره سلجوقیان توانست به خوبی رونق یابد اگرچه کرمان در دوره سلجوقیان قرن پنجم و ششم هجری مرتب مورد کشمکش و هجوم شاهان سلجوقی واقع شد اما آلبارسلان سعی کرد در مرزهای شرقی امپراتوری خود برای ایجاد امنیت اقداماتی انجام دهد کرمان هم از پایتخت دورافتاده بود و هم به علت مجاورت با سیستان و افغانستان هم ناامن بود و هم بیشتر در دست حکام محلی بود اما در اواسط پادشاهی ملکشاه سلجوقی امنیت بی نظیری بر جاده ها حاکم شد و می توان گفت رشد اقتصادی که در این دوره حاکم بوده می تواند مدیون عمران راه ها و ایجاد امنیت در جاده ها بوده باشد. در اواسط پادشاهی ملکشاه، یعنی در سال ۹۳۶ ه. ق امنیت بی مانندی بر جاده ها حاکم بود. رشد اقتصادی که در این دوره وجود داشت مدیون عمران راه ها و ایجاد امنیت در جاده بوده است. چنانکه بسیاری از حق ترانزیت و مالیات بازرگانی کاهش یافت یا به کلی لغو شد کرمان در دوران فرمانروایی سلجوقیان محلی توسعه یافت، قاورد راهزنان بلوچ را نابود کرد و در طول مسیری که از بیابان عبور می کرد به سیستان می رسید مناره هایی جهت دیده بانی و آب انبارها و کاروانسراها احداث نمود، تجار خارجی از طریق کرمان با هند و مشرق زمین به تجارت می پرداختند (العبری، ۱۳۶۴: ۷۶۱۳).

در این دوره شهرها از لحاظ تولیدات کشاورزی بسیار رونق داشتند. تولیدات بومی در خراسان کشت و تولید انواع غلات و میوه، ساخت رکاب تولید انواع جامه ها و پارچه های گوناگون پرورش اسب های مشهور به بخارایی بوده است و همچنین وجود معادن لاجورد، فیروزه و نقره که این موارد منجر به رشد این منطقه و تولید ثروت می گشت (حدود العالم، ۱۳۶۱: ۱۸۸). ماوراءالنهر نیز در این امر سهیم بود و تولیدات انبوهی داشت، نظیر انواع پارچه های مرغوب کاغذ میوه های مختلف و..... ماوراءالنهر چون خراسان خود از انبارهای کالاهای تجاری به شمار می رفت و فراوانی در آن بسیار بود (ابن حوقل، بی تا: ۱۹۴-۱۹۵) با توجه به جایگاه خراسان باب قرار گرفتن در مسیرهای تجاری و تنوع کالاهای آن سامان عملاً خراسان و ماوراءالنهر از بزرگ ترین مراکز نقل و انتقالات کالاهای تجاری بومی و غیربومی از شرق به غرب و هندوستان به شمار می رفتند. نیشابور به عنوان یکی از شهرهای بزرگ خراسان از مراکز بافندگی به شمار می رفت و محصولات آن به دیگر مناطق صادر می شد (اصطخری، ۱۳۴۷: ۲۹۶-۲۹۷). تولیدات و فعالیت های اقتصادی در نواحی دیلمان طبرستان گرگان قومی و ری نیز به همین منوال بودند. شهر ری به عنوان یکی از بزرگ ترین شهرهای ممالک اسلامی دارای بازارهای بزرگ و آباد بود بزرگ ترین و آبادترین بازار آن که مکان تجمع بازرگانان بود روده نام داشت (اصطخری، ۱۳۴۷: ۲۱۷). ری به

دلیل قرار گرفتن در مرکز جاده خراسان و موقعیت ممتاز جغرافیایی انبار کالاهای ارمنیه، آذربایجان، خراسان، خزر و بلاد دیگر بود و از این ناحیه کالاها به دیگر مناطق منتقل می‌گشت. این مهم نشانگر آن است که وضعیت بازرگانان و تاجران در ری نیز مشابه وضع بازرگانان و تجار در خراسان است. فارس با اینکه در مجاورت کرمان واقع شده بود اما موقعیت کرمان را نداشت در صورتی که قاورد با بلوچ‌ها مبارزه کرده و دست آنها را از غارت کرمان کوتاه کرده بود و بدین طریق توانسته بود پیروزی بزرگی را نصیب خود کند. در قرن ۵ه. ق برخی اصلاحات در زمینه اقتصادی، پیشرفت در وضعیت راه‌ها برقراری امنیت و نظارت حکومت مرکزی بر حدود قلمرو سرزمینی و... باعث شد اوضاع مناسبی برای رشد و توسعه هرچه بیشتر و مناسبات تجاری و نظام بازار به وجود آید. در دوره سلجوقیان تجارت و صادرات و واردات به رشد شایان توجهی رسید راه‌های کاروانی توسعه یافته و بر تعداد این جاده‌ها افزوده شد و در کنار آنها مؤسسات رفاهی و امنیتی در طول راه‌ها احداث شد. به علت سود زیادی که از تجارت ترانزیتی به بازرگانان می‌رسید. تجار بیشتر کالاهای باارزش و تجملی و لوکس را از مناطق دوردست می‌خریدند و به جامعه اسلامی می‌فروختند و توأم کالاهایی از ممالک اسلامی به مناطق شرق ارسال می‌شد (یوسفی‌فر، ۱۳۸۶: ۶۵). گزارش ابن‌بلخی از وضعیت اقتصادی جنوب ایران و به ویژه بنادر نواحی خلیج فارس در قرن ۶ق بسیار تأسفبار است وی معتقد است در این زمان بر اثر جنگ‌های داخلی راه‌های تجاری ناامن شده و تجارت در برخی مناطق کاهش یافته است (ابن‌بلخی، ۱۳۶۳: ۳۵). در این دوره مالیات بازرگانی کاهش و در عوض تجارت رونق گرفت و قاورد در ایجاد تسهیلاتی مانند احداث کاروانسرا برج دیده‌بانی و ایجاد آب انبار جهت رفاه حال مسافران از هیچ‌گونه تلاشی فروگذار نبود. تجار خارجی به راحتی از طریق کرمان به هند و مشرق زمین به تجارت می‌پرداختند و اما فارس با اینکه در مجاورت کرمان واقع شده بود موقعیت کرمان را نداشت. قاورد با بلوچ‌ها مبارزه کرد و دست آنها را از غارت کرمان کوتاه کرده بود و بدین طریق توانسته بود پیروزی بزرگی را نصیب خود کند ولی شیراز توسط آشوب راهزنان ناامن شده بود و از طرفی قبایل کردان شبانکاره اوضاع را آشفته کرده بودند. در اینجا بود که راه‌های تجاری خلیج فارس از شیراز به کرمان تغییر مسیر داد و شهری که در زمان آل‌بویه در اوج اقتدار بود توسط شبانکارگان چپاول می‌شد. طوری که تا پایان قرن ششم نتوانست خسارت ناشی از این ناملایمات را جبران کند. تجارت از مشرق به طرف بندر سیراف بر سواحل خلیج فارس همواره کساد و بی‌رونق بود و لشکرکشی‌های مکرر سلجوقیان علیه امرای کیش ادامه داشت و عاقبت نتوانستند آنها را مطیع و فرمانبردار کنند. حکومت بزرگ‌ترین شریک تجاری با بخش سرمایه‌داری مالی و پولی بود و علاوه بر وجود حجم زیاد نقدینگی در گردش حکومتی، منابع درآمد چشمگیر حکومت باعث می‌شد هیچ بخش دیگری در جامعه در حد و اندازه حکومت قرار نداشته باشد (همان). این مسئله موجب گسترش امور تجارت داخلی و بین‌المللی و افزایش حجم مبادلات و تردد بازرگانان در درون ایران و سرزمین‌های مجاور شد. برقراری و گسترش امنیت در درون قلمرو سلجوقیان باعث گسترش نظام بازار و افزایش حجم کالاهای در گردش شد. این امر نیز موجب کاهش قیمت کالاهای مختلف شد. شبکه کارآمدی از راه‌ها وجود داشت که برای امور لشکرکشی و به ویژه تجارت و بازرگانی مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. وجود مسیرهای ارتباطی اصلی که تأسیسات نظامی و اقامتگاهی کارآمدی داشتند، امنیت و زمینه‌های اقتصادی لازم برای رشد مناسبات اقتصادی را فراهم می‌آوردند. بازار شهرهای ایران نیز در این دوران یکی از مهم‌ترین اجزای زندگی اقتصادی و اجتماعی شهرنشینی به شمار می‌رفتند.

نقش اقطاع‌داری در اقتصاد

روش اقطاع‌داری، با تغییر سیستم اقتصادی و دیوانی عهد خلفا معمول شد که در آن شخص حاکم با پرداخت خراج و عواید به خزانه مرکزی و دریافت مخارج خود از آنجا، قطعه زمینی را جهت کسب عواید آن و تأمین مخارج خود دریافت می‌کرد. سپس این روش به

رویه پرداخت مبلغی به عنوان مقاطعه به خلیفه در عوض داشتن اختیارات تام در قلمرو اقطاعی تبدیل شد. روش مقاطعه سپس این روش نیز به شکل اعطای اراضی حکومتی به حکام و عمال به شرط خدمت و معافیت از خراج تبدیل شد. نظام اقطاع در قرن چهارم هجری در مقابل زمینه‌ای از تحولات اقتصادی و اجتماعی خلافت عباسی ظاهر شد. اقطاع به دلیل احتیاج مبرم دولت به تنظیم امور مالی کارهایش و پرداخت حقوق مأمورین لشکری و کشوری اتخاذ شد و به دو نهاد منتقل گشت (اصفهان، ۱۴۲۵ق: ۱۴۱). امارت یا حکومت ایالتی و مقاطعه مالیات به صورت ضمان و یا به صورت قباله که اقدامی برای پرداخت سهمیه مالیاتی جامعه بود و به صورت مبلغ ثابتی، طبق سال قمری تقویم می‌شد. در این دوره در میان ملل اسلامی وجود سپاه ثابتی مرکب از شمار زیادی از ترکان بسته به دامنه فتوحات با چهل و شش هزار یا هفتاد هزار سواره نظام بود. اقتصاد امپراتوری سلجوقی که بنا به دلایلی نسبت به ابتدای سده چهارم وابستگی اندکی به تجارت داشت آن میزان رشد نداشت که بتواند از عهده نگهداری چنین سپاه ثابتی از راه درآمدهای نقدی و یا ملکی بر بیاید بویهیان با واگذاری اقطاع و درآمدهای آن به فرماندهان نظامی توانستند تشکیلات نظامی خود را مستحکم کنند و سپاه ثابتی به وجود آورند. به احتمال زیاد به خصوص نظام الملک که این نظام را متکامل کرد آن را طوری ساماندهی کرد که مقطعان اراضی خود را آبادان کنند و مسؤولیت بعضی از سرکردگان تنظیم و تدوین گردد تا بتوانند برای حفظ و نگهداری سپاهیان تحت حکم خودشان توانایی کافی داشته باشند (اشپولر، ۱۳۹۲: ۳۹).

بسط تشکیلات که در رابطه با تشکیلات دیوانی سلجوقیان مدنظر است، به گونه‌ای که، بر اهمیت این تشکیلات می‌افزاید، حضور در مناطق مختلف قلمرو سلجوقی بود، در این راستا، یک مانع بزرگ، اقطاع و دارندگان اقطاع بود روشی که سلجوقیان برای این امر به کار بردند این بود که واگذاری اقطاع‌ها و رسیدگی به آنها با هماهنگی تشکیلات دیوانی انجام شد و اگر نیاز به همکاری اقطاع دار با دستگاه دیوانی بود، این هماهنگی صورت می‌گرفت. انضباط در چرخه درآمدها و هزینه‌ها مسئولان پس از اینکه مالیات‌ها را از ولایات جمع می‌کردند پس از کسر مبالغی از آن برای هزینه‌های خود ولایت، مابقی را به پایتخت می‌فرستادند، در پایتخت از این اموال حقوق‌ها را پرداخت می‌کردند و باقی مانده را به خزانه می‌فرستادند. برای برقراری این روند سلاطین اولیه سلجوقی همچنان به گسترش سرزمینی می‌پرداختند که غنایمی به همراه داشت و این امر سبب گرایش اُمرا بدان سوی بود، در نتیجه فشار ناشی از زیاده‌خواهی امرا با گرایش به جنگ‌ها و غنایم ناشی از آن کاسته می‌شد که کمک بسیار خوبی به دستگاه دیوانی و چرخه درآمدها و هزینه‌ها بود (حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۹۸). مقدار زیادی از حقوق کارکنان دولتی، به جز مواقعی که به جای مواجب مستمر، اقطاع می‌گرفتند، از راه عوارض خاصی رسوم، رسومات پرداخت می‌شد که از قرار معلوم مستقیماً به آنان داده می‌شده است. در میان هزینه‌های اتفاقی اما منظم، حقوق تقاعد و مدد معاش‌ها که به سادات و دیگر طبقات مذهبی پرداخت می‌شد و صدقاتی که سلطان در رمضان می‌داد را نیز می‌توان نام برد. از میان سلاطین اخیر سلجوقی سنجر تنها پادشاهی بود که خزانه‌ای معمور که مشتمل بود بر اشیای نادر و گرانبها، داشت. املاک سلطنتی مستقر در ولایات مختلف امپراطوری درآمد کلانی داشتند. درآمد سالانه اراضی شخص ملک‌شاه به گزارش غفاری به بیست و یک هزار تومان طلای رکنی^۱ می‌رسید و این در حالی است که خرج دولت برای نگهداشتن کارگران این اراضی بیست و پنج هزار مثقال طلا بود. بالاخره مشکل پیدا کردن پول برای پرداخت حقوق مأمورین لشکری و کشوری به فروپاشی نظام دیوانی و مقاطعه مالیات‌ها انجامید. زمانی که حق جمع‌آوری مالیات از یک منطقه وسیع به یک رهبر نظامی واگذار می‌شد، راه برای اعلام استقلال وی هموار می‌گردید. چون مالیات‌ها هنوز حالت منظم به خود نگرفته بود، حقوق مرتبط بر اراضی نیز به وی واگذار می‌شد. مقاطعه

^۱ رکنی، سکه زر خالص منسوب به رکن الدوله دیلمی (حسینی، ۱۳۸۵: ۱۰۲).

مالیات‌ها، نظام درآمد اراضی را بلعید و منجر به جذب حکومت ایالتی گردید. این واگذاری‌ها به نظامیان به عنوان اقطاع معروف شد (باسورث، ۱۳۶۰: ۲۳۸).

نقش اقطاع در اقتصاد دوره نظام‌الملک

اقطاع از دوره سلطان ملک‌شاه و توسط نظام‌الملک تحت تأثیر ضعف اقتصاد پولی به کار گرفته شد. هدف از این کار تأمین مواجب و مقرری‌های نظامیان بود. در دوره سلاجقه، انواع و اقسام اقطاعات، یعنی روش‌های بهره‌برداری از زمین در ایران دیده می‌شد که عبارت‌اند از اقطاع دیوانی که زمین را به امیران واگذار می‌کردند. این گونه اقطاعات تنها به منزله شناختن حق مالکیت بالفعل یک امیر نسبت به یک ناحیه بود. در اقطاع لشکری وضع به این صورت بود که قشون توسط عایدی اقطاعات، امرار معاش می‌کردند، اندازه چنین اقطاعاتی کوچکتر از اقطاعات دیوانی بود و به ارث به فرزندان منتقل نمی‌شد. مقطعان نیز به زور آن را تصرف می‌کردند. اقطاع شخصی به ارث به فرزندان منتقل می‌شد و گیرنده آن تعهدی در مقابل دیوان نداشت و ظاهراً از خراج هم معاف بود. ضمناً در دوره سلجوقی تفاوت‌هایی بین اقطاع شخصی با املاک شخصی دیده می‌شود. املاک شخصی نظیر املاک دهقانی بوده است. املاک وقفی توسط دیوان اوقاف یا قاضی عسکر اداره می‌شد. املاک سلطنتی به سلاطین سلجوقی و خویشاوندان آنان تعلق داشت. این املاک در مناطق بسیار آباد و پُرپرکت از خراسان گرفته تا آذربایجان و عراق عجم پراکنده بود.

نظام‌الملک زمین‌هایی را به صورت اقطاع بین سپاهیان تقسیم کرد تا بدین وسیله هم دولت را از زیر بار هزینه‌های کلان نجات دهد و هم اینکه انگیزه نظامیان را به عنوان اقطاع‌داران در آبادانی زمین‌های کشاورزی افزایش دهد. در نتیجه اوضاع ملک و رعیت سامان گیرد (صدقی، ۱۴۰۱: ۳۷). گسترش اقطاع‌داری پس از سلجوقیان بزرگ سبب شد درآمدهای حکومت از قلمروهایش به حداقل ممکن برسد. این موضوع باعث شد نظام اقطاع‌داری از نظارت حکومت مرکزی خارج و تمایلات اقطاع‌داران به موروثی کردن اقطاعات خود و افزایش ظلم و تعدی به رعایا افزایش یافته، در نتیجه مناسبات کشاورزی که اصلی‌ترین منبع درآمد دولت بود کاهش یابد. به عنوان مثال در زمان پادشاهی ملک‌شاه، هزینه جامه‌خانه از عایدات خوزستان تأمین می‌شد. مواجب بسیاری از کارکنان را با اعطای زمین یا عایدات آن می‌دادند که به اقطاع شهرت داشت. علاوه بر این بخشی از مستمری وزیر را نیز از طریق واگذاری اقطاعات می‌دادند (باسورث، ۱۳۶۰: ۸۸). در حکومت سلجوقی تحولات دیگری در زمینه اقطاع رخ داد و اقطاع نه تنها برای تهیه و تدارک قشون به کار رفت بلکه از آن در اجرای کارها و مسوولیت‌های دولتی و معافیت‌های مالیاتی نیز بهره‌گیری شد. ارزیابی واقعی ارزش مالی اقطاع، جای خود را به ارزیابی تقریبی آن داد و در تعیین اقطاع نه ارزش مالی آن، بلکه ارزش خدمات در نظر گرفته شد. نظام‌الملک با تعیین دقیق میزان حقوق مواجب‌گیران سپاه و پرداخت به موقع آن تأکید دارد و دخالت سلطان را در پرداخت آن توصیه می‌کند تا جنگجویان خود را وابسته به دربار بدانند و با جدیت و مقاومت بیشتر در میدان نبرد بجنگند. امرایی که به شحنگی منصوب می‌شدند، فرماندهانی که سلطان را در سفرهای طولانی همراهی می‌کردند. بالاخره در دوره استقرار در ایالات مواجب دریافت می‌کردند. بیستگانی تعدادی از امرا و جنگجویان از طریق اعطای اقطاع تأمین می‌گردید (بنداری، ۱۳۵۶: ۵۶؛ لمبتن، ۱۳۷۲: ۱۱۳). نظام‌الملک در سیاست‌نامه فصلی دارد با عنوان اندر مقطعان و بر رسیدن از احوال تا رعایا چون می‌روند. از این متن بر می‌آید که منظور او از اقطاع، واگذاری عایدات زمین بوده و مقطع هیچ نوع حقی نسبت به مردمی که در اراضی مورد اقطاع زندگی می‌کردند، نداشت. خواجه نقل می‌کند: «باید بدانند [مقطعان] که ایشان را بر رعایا جز آن نیست که مال حق که بدیشان حواله کرده‌اند از ایشان بستانند بر وجهی نیکو و چون آن بستند

آن رعایا به تن و مال و زن و فرزند و ضیاع و اسباب از ایشان ایمن باشند و مقطعان را بر ایشان سبیلی نبود [...] و ایشان را به حقیقت ببايد دانست که ملک و رعیت همه سلطان راست.» (طوسی، ۱۳۴۷: ۴۳).

هزینه‌های مالی دولت سلجوقی از دوره سلطان ملک‌شاه به بعد به دلیل پایان یافتن کشورگشایی‌ها و غنایم حاصله از آن و تشکیل قوای ثابت نظامی غلامان، به شکل طاقت‌فرسایی افزایش یافت. چون دولت قادر به پرداخت نقدی و پولی تمام وجوهات و مقرری‌های نبود. سیاست اقتصادی واگذاری اقطاع منجر به کاهش قلمرو دیوانی حکومت و به دنبال آن کاهش درآمدهای دیوانی و محدود شدن عرصه فعالیت دستگاه مالیاتی دیوان مرکزی شد. خواجه پی برده بود که اقتصاد مبتنی بر تجارت و صنعت چندان تأثیری در تأمین نیازمندی‌های سپاه نداشت و بیشتر اقتصاد تکمیلی بود تا پایه البته محصولات صنعتی به عنوان تکنولوژی نظامی مورد استفاده بوده است. اقتصاد کشاورزی اقتصاد پایه و منبع مهم تأمین مایحتاج سپاه بود با درک اهمیت اقتصاد کشاورزی خواجه نظم جدیدی بر نظام زمینداری در ایران ایجاد نمود این نظم نوین در گسترش نظام اقطاع‌داری تجلی یافت (طوسی، ۱۳۴۷: ۳۵-۴۶). بیشتر ایالات غرب امپراطوری سلجوقی به شکل اقطاعات حکومتی به سران قدرتمند و متنفذ نظامی واگذار شد و هر کدام از فرماندهان دارای قوای نظامی چندین هزار نفری بودند و تنها عواید و درآمدهای مالیاتی یک ایالت یا شهر خاص می‌توانست موجب و نیازهای آنها را تأمین کند. به همین خاطر بلاد روم و جزیره و شام و اران که یک حوزه گسترده اداری با شهرهای متعدد بود به شکل اقطاعات حکومتی تحت اداره امرای نظامی در آمد. حتی از دوره سلطان ملک‌شاه به بعد با ضعف شدید حکومت در زمینه اقتصاد پولی و قدرت گیری نظامیان ایالات فارس و خوزستان و آذربایجان هم به شکل ایالات اقطاعی در آمدند (ابن جوزی، ۱۳۱۳ق: ۳۲۱؛ ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۵۸-۱۵۷). در این شیوه بیشتر مقرری‌های نظامیان و فرماندهان با نفوذ به جای پول نقد به ملک و حق بهره‌برداری از آن واگذار شد و همین سیاست اقتصادی در رواج اقتصاد طبیعی و انحطاط اقتصاد پولی مؤثر بود. املاک زراعی در سطحی گسترده به جای پول پرداخت و ردوبدل می‌شدند و پول در مناسبات اقتصادی سران حکومت حضور ضعیف و اندک داشت. سیاست اقطاعی هم ناشی از ضعف اقتصاد پولی بود. در واقع این دو پدیده یکدیگر را تقویت می‌کردند و در همدیگر تأثیرات متقابل داشتند. فعالیت‌های مقامات عامل مذکور را در زمینه نحوه وصول مالیات‌ها یک سلسله از مقامات ناظر دیوانی دیگر نظارت و بازرسی می‌کردند تا جریان وصول مالیات‌ها بدقت انجام شود. بالاترین مقام دیوانی ناظر در زمینه امور مالیاتی مقام مشرف بود که در دیوان اشراف بر وظایف مالی دیوان استیفا نظارت می‌کرد در ایالات هم مقاماتی به عنوان مشرفان ایالتی یا نواب دیوان اشراف بر فعالیت مالیاتی مقامات ایالتی نظارت می‌کردند. مقام رئیس هم با مسئولیت نظارتی دوجانبه به عنوان حافظ منافع مالیاتی حکومت و حافظ منافع رعایا بر وصول مالیات‌ها مطابق اصول مقرر نظارت داشت تا از یک‌سو مطالبات دیوانی به طور کامل وصول شود. از دیگر سوی، مانع احجافات مالی عمال حکومتی به رعایا گردد. مقام شحنة ایالتی هم از جمله مقامات امنیتی ناظر بود تا به عنوان بازوی اجرایی عمال، مالیاتی اموال وصول شده دیوانی را با استفاده از قدرت نظامی و حفاظتی تحت امر خود به خزانه مرکزی انتقال دهد (اصفهانی، ۱۴۲۵ق: ۹۰).

بسط تشکیلات دیوانی سلجوقیان حضور در مناطق مختلف قلمرو سلجوقی بود، در این راستا، یک مانع بزرگ، اقطاع و دارندگان اقطاع بود روشی که سلجوقیان برای این امر به کار بردند این بود که واگذاری اقطاع‌ها و رسیدگی به آنها با هماهنگی تشکیلات دیوانی انجام شد و اگر نیاز به همکاری اقطاع دار با دستگاه دیوانی بود، این هماهنگی صورت می‌گرفت. اقدام دیگر خواجه نظام الملک در زمینه مالی، تنظیم و مرتب کردن پرداخت اقطاع بود. در دوره سلجوقی ناپاره نیز به جای اقطاع به کار می‌برده‌اند. پادشاه اراضی را که دارای درآمد بود، به فردی لشکری یا کشوری واگذار می‌کرد تا از عواید آن استفاده کند. این عمل را اقطاع و زمین را قطعه و کسی را که زمین به وی واگذار می‌شد اقطاع‌دار می‌نامیدند (همان). انضباط در چرخه درآمدها و هزینه‌ها مسئولان پس از اینکه مالیات‌ها را از

ولایات جمع می‌کردند پس از کسر مبالغی از آن برای هزینه‌های خود ولایت، مابقی را به پایتخت می‌فرستادند، در پایتخت از این اموال حقوق‌ها را پرداخت می‌کردند و باقی‌مانده را به خزانه می‌فرستادند. یک عامل مهم که باعث این روند برقرار باشد این بود که سلاطین اولیه سلجوقی همچنان به گسترش سرزمینی می‌پرداختند که غنایمی به همراه داشت و این امر سبب گرایش اُمرا بدان سوی بود، در نتیجه فشار ناشی از زیاده‌خواهی اُمرا با گرایش به جنگ‌ها و غنایم ناشی از آن کاسته می‌شد که کمک بسیار خوبی به دستگاه دیوانی و چرخه درآمدها و هزینه‌ها بود. نظام‌الملک در تلاش بود که میزان سوءاستفاده کارگزاران و عاملان مالیاتی را به حداقل برساند که مردم را با خراج سنگین و بار مالیاتی بالا دچار مشکل نکنند. تا آنجا که می‌توانست هر چند سال یک بار عاملان و والیان حکومتی را جابه‌جا می‌کرد و نمی‌گذاشت برای مدت طولانی در یک منطقه حکومتی مستقر باشند که در کارها تقلب و به نفع خود اوضاع را دستکاری نکنند (زهرانی، ۱۳۹۳: ۲۲۱). عایدات امپراتوری از مالیات‌های عادی و غیرعادی و منابع دیگر به دست می‌آمد و حکومت سلجوقی در اوایل از دو طریق ضمان و مقاطعه عایدات دیوانی را تأمین می‌کرد. اما از دوره سلطان ملک‌شاه با اقدام حکومت در تشکیل ارتش ثابت و پایدار و کنار گذاشتن قوای نظامی ایل ترکمانان، بار مالی طاق‌تفرسایی به حکومت و جامعه تحمیل شد. در نتیجه نظام‌الملک زمین‌هایی را به صورت اقطاع بین سپاهیان تقسیم کرد تا هم دولت را از زیر بار هزینه‌های کلان نجات دهد و هم انگیزه نظامیان را در اقطاع دارای و آبادانی زمین‌های کشاورزی افزایش دهد. علت این اقدام این بود که کشاورزی منبع اصلی درآمد دولت بود و وزیر مسئولیت افزایش آن را داشت. در این دوره برای هر اقطاع درآمد معینی در نظر گرفته می‌شد. در واقع گسترش اقطاع‌داری پس از سلجوقیان بزرگ سبب شد درآمدهای حکومت از قلمروهایش به حداقل برسد و اقطاع‌داری از نظارت حکومت مرکزی خارج و تمایلات اقطاع‌داران به موروثی کردن اقطاع‌ات خود و افزایش ظلم و تعدی به رعایا افزایش و درآمدهای کشاورزی هم کاهش یافت (یوسفی‌فر، ۱۳۸۶: ۲۱۲). درآمد سالانه ایران در زمان ملک‌شاه به دویست و پانزده میلیون دینار می‌رسید. مخارج زیادی صرف دیوان‌ها و نگهداری سپاه می‌شد و رسم اقطاع به سپاهیان تنها اندکی از بار این هزینه‌ها می‌کاست. مبلغ زیادی از درآمد سلطان صرف برآوردن بناها، جاده‌ها و حصارهای گرد شهرها، نهادهای عام‌المنفعه و آموزشی، مساجد و کاخ‌ها می‌رسید (باسورث، ۱۳۶۰: ۸۸). وظیفه عمده وزیر در مقام رئیس دیوان وظیفه مالی، تنظیم عایدات و افزایش درآمد بدون وارد کردن لطمه به کشاورزی بود. برخی از خدمات درباری دارای مناطقی بودند که به عنوان اقطاع به آنها وابسته بود و عایدات این اقطاع‌ات هزینه این خدمات را تأمین می‌کرد و یا اقطاع‌ات هزینه خاص عایدات ناحیه‌ای به خصوص بودند. در زمان پادشاهی ملک‌شاه، هزینه جامه‌خانه از عایدات خوزستان تأمین و مواجب بسیاری از کارکنان را با اعطای زمین یا عایدات آن می‌دادند که به اقطاع شهرت داشت. علاوه بر این بخشی از مستمری وزیر هم با این واگذاری‌ها پرداخت می‌شد (باسورث، ۱۳۶۰: ۲۳۲).

دولت سلجوقی از طریق استفاده از مقامات مالیات را به صورت نقد و جنس وصول کرده و با تبدیل مالیات‌های جنسی به پول نقد، همگی را به خزانه مرکزی منتقل می‌ساخت. به دلیل سیاست‌های متمرکز مالیاتی حکومت، برای مدتی توسعه قابل توجه‌ای در اقتصاد پولی و توان مالی حکومت و شکل‌گیری خزانه مرکزی ایجاد گردید. در این شیوه غالباً درآمدهای دیوانی ایالات را بر اساس ارزش پولی آنها به نقد محاسبه و دریافت کرده و روانه خزانه مرکزی می‌ساختند (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق: ۶۲۱۱۰؛ ابن اثیر، ۱۳۵۳: ۳۲۶۱۷ و ۳۱۷). نتیجه چنین سیاست‌هایی در زمینه نظام مالیاتی، برخورداری حکام سلجوقی از خزانه‌های مالی نسبتاً ثروتمند و قابل توجه بود. تعداد امرای طراز اول صاحب اقطاع سلطان ملک‌شاه که دارای درجه سپهسالاری و امیرالامرای بودند به چهل نفر می‌رسید. وقتی میانگین درآمد اقطاع‌ات امرای و ارزش مالی آن را بر اساس مصادیق مذکور محاسبه کنیم و در نظر داشته باشیم که تعداد زیادی از امرای صاحب اقطاع با درجات پایین نظامی هم وجود داشته است. اقتصاد پولی دوره سلجوقی در مقایسه با اقتصاد غیرپولی آن که در نظام

اقطاع در جریان بوده، اندک بوده است. خواجه با گسترش نظام اقطاع داری به نوعی مشکلات مالی و اداری امپراتوری را مدیریت کرد. زیرا نظام الملک به علت مختل بودن امور و خرابی ولایت‌ها دانست که مالیات و محصول از آنها به دست نمی‌آید. از این رو شهرها را به عنوان تیول میان سپاهیان تقسیم کرد که از محصول آنها استفاده کنند. سپاهیان تصمیم به آبادانی شهرها گرفتند و بر اثر کوشش آنان در کمترین مدت به بهترین صورت شهرها آباد شدند. ملک‌شاه با صلاح‌دید خواجه «بندگان خاص خویش را از اقصای ولایت شام و سواحل دریای مغرب اقطاع داد و شهر حلب به قسیم‌الدوله آق سفور کرد و انطاکیه به یا عیسان داد و موصل به چکرش داده (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۲). خواجه بین نظامی‌گری و زمینداری رابطه برقرار کرد و در واقع نوعی تناقض در نهاد حکومت ایجاد کرده بود. زیرا قدرت متمرکز تشکیلات دولتی حقوق مطلقه مالکیت بر زمین را ایجاد می‌کرد، یعنی دولت حق مالکیت انحصاری بر زمین را داشت اما نظام اقطاع داری به نوعی مبین گرایش غیرمتمرکز بود و واگذاری آن به نظامیان به معنای نهادینه ساختن گرایش‌های مرکز گریز بود که به نوبه خود هم‌پیوندی با گرایش‌های سنتی اشرافیت ترکمن داشت. به جای اشرافیت ترکمن اشرافیت غلام سپهسالاری جایگزین شده بود. این امر به فرآیند نظامی شدن دولت دیوانسالار سلجوقی کمک کرد یعنی نظامیان را از دولت برید و بر زمین وابسته کرد که آن را حق و ملک خود می‌پنداشتند و نقش نظامیان را در دخالت بر زندگی مردم کشاورز افزایش داد. در بلند مدت نظام اقطاع ماهیت خود را در تقویت رفتارهای مرکزگرای نشان داد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۹۹). یعنی در ماهیت اقطاع داری گرایش‌های گریز از مرکز نهفته است. فعال شدن این مشخصه مستلزم شرایط مساعد سیاسی است. یعنی امری مشروط است. به این دلیل در دوره آل‌ب ارسلان و ملک‌شاه که وزیر قدرتمند در رأس آن بود، مقطعان کمتر از قاعده مرکزگرایی تبعیت کردند اما پس از مرگ ملک‌شاه این روابط کاملاً دگرگون شد. خواجه می‌نویسد: «هر دو سه سال عمال را و مقطعان را بدل باید کرد تا پای سخت نکنند و حصنی نسازند و دل مشغولی ندهند (طوسی، ۱۳۴۷: ۴۶). ظهیرالدین نیشابوری می‌نویسد: «... و احیاناً میان ایشان امیران اختلاف واقع می‌گشت و از سر تکبر و ترفع منازعه و مخاصمه ظاهر می‌گشت تا زمان سلطان ملک‌شاه به استصواب نظام الملک وزیر امیر سلیمان را به حکومت دیار روم منصوب کردند تا میان امرا تسکین ناثره مخالفت کند اقلیمی در ممالک پادشاه افزوده باشد و اگر کشته شود خاری از پای دولت بیرون آمده (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۲۸). اما اعزام وی به روم سبب افزوده شدن یک نیروی مرکزگرای دیگر در این منطقه شد. پس می‌توان گفت اصلاحات اقتصادی خواجه در عرصه اقطاع داری به تشدید بی‌ثباتی سیاسی انجامید و خواجه آشکارا در ایجاد یک اقتصاد خود سامان و نهادینه کردن قوانین اقطاع داری ناکام بود.

مالیات راه‌های تجاری

در دوره ملک‌شاه، توجه به تجارت و امنیت راه‌های تجاری در اولویت برنامه‌های دولت قرار داشت. در سایه برقراری چنین امنیتی، درآمد قلمرو ملک‌شاه هر سال بیست و یک هزار تومان زر سرخ رکنی بوده است (مستوفی، ۱۳۳۹: ۴۳۹). درآمد سالیانه عوارض گمرکات مکوس در عصر ملک‌شاه به یکصد هزار دینار بالغ می‌شد (Turan, 2003; 2). تجارت، صادرات و واردات به رشد شایان توجهی رسید. راه‌های کاروانی توسعه یافته و بر تعداد این جاده‌ها افزوده شد و در کنار آنها مؤسسات رفاهی و امنیتی در طول راه‌ها احداث شد. علت سود زیادی که از تجارت ترانزیتی به بازرگانان می‌رسید تجار بیشتر کالاهای باارزش و تجملی و لوکس را از مناطق دوردست می‌خریدند و به جامعه اسلامی می‌فروختند و توأمأً کالاهایی از ممالک اسلامی به مناطق شرق ارسال می‌شد (یوسفی‌فر، ۱۳۸۶: ۲۲۸). اما گزارش ابن بلخی از وضعیت اقتصادی جنوب ایران و به ویژه بنادر نواحی خلیج فارس در قرن ۵۶۰ ق. بسیار تأسف بار است وی معتقد است در این زمان بر اثر جنگ‌های داخلی راه‌های تجاری ناامن شده و تجارت در برخی مناطق کاهش یافته است (ابن بلخی،

۱۳۶۳: ۵۱). عایدات حکومت مرکزی تا پادشاهی ملکشاه یعنی زمانی که امپراتوری سلجوقی به منتهای وسعت و ثبات و رونق خود رسیده بود رو به افزایش بود. بعدها از یک سو به علت زیاد شدن مناطقی که از اختیارات حکومت مرکزی بیرون رفته بود و از سوی دیگر به جهت افزایش بی ثباتی، درآمدهای حکومت کاهش یافت. سلاطین سلجوقی بیشتر ایام خود را در لشکرکشی ها و سفر در اطراف امپراتوری به سر می بردند و از قرار معلوم سلطان هر جا که می رفت خزانه خاصه خود را به همراه می برد. تمایز میان خزانه خاصه سلطان و خزانه دولت معلوم نیست. وزیر متصدی خزانه دولت بود. الپ ارسلان و ملکشاه عمدتاً برای تسهیل در پرداخت هزینه های نظامی خزاین نقد داشتند. گویند الپ ارسلان خزانه ای در دژ گيو در مجاورت فراهان داشت و روایت شده است که وقتی وی بر سر راهش به اناتولی به فراهان رسید برای هزینه های جنگی يك میلیون دینار از این خزانه برداشت کرد (باسورث، ۱۳۶۰: ۲۱۹). مقیاس دقیق درآمد و خرج سلاطین مشکل است. زیرا این اطلاعات از منابع اصلی ادوار بعد از مغول به دست آمده است. در خراسان شمالی و آسیای مرکزی زمین های ملک، رباطها، بناهای مسجد، کتابخانه ها و غیره به وقف واگذار می شد. همچنین سدها و کاروانسراها نیز به صورت وقف واگذار می شده اند که درآمد آنها صرف غازیانی که در مرزهای کشورهای اسلامی جنگ می کردند می شد (اقاجانوف، ۱۳۸۲: ۳۹).

نتیجه گیری

خواجه نظام الملک از وزرای سازمان دهنده دستگاه اداری و کشوری و مالی دولت سلجوقیان بود. دیوان وزارت اساس و پایه تشکیلات مرکزی محسوب می شد. وزیر بر امور اقتصادی و مالی نظارت داشت و خواجه منابع درآمد حکومتی را تنظیم و عایدات را افزایش داد. دیوان های دیگر هم زیر نظارت وی بودند و در این دوره اقطاع رواج زیادی داشت و زمین هایی به عنوان اقطاع به وزرا داده شد. سلجوقیان برای حل و فصل معضلات اقتصادی خود نیازمند وزیران باکفایت بودند که خواجه نظام الملک از جمله چنین افرادی بود که توانست با عملکرد مناسب درآمد حکومت سلجوقیان را افزایش دهد. در دوره سلطان آلب ارسلان و ملکشاه سلجوقی در اقتصاد و تجارت، رونق بازرگانی و گسترش کشاورزی که پایه اقتصاد در این دوره را تشکیل می داد اقدامات مفیدی انجام داد. تمرکزگرایی امنیت راه ها و گسترش و رونق بازارها از جمله عملکردهایی بود که برای بهبود وضعیت اقتصاد انجام شد.

کتاب نامه

ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الکرم الشیبانی. (۱۳۵۳). تاریخ کامل، جلد ۱۰ و ۱۹، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: مطبوعات علمی. ابن العبری، غریعوریوس ابوالفرج اهران. (۱۳۶۴). تاریخ مختصرالدول. مترجمان: محمدعلی تاج پور و حشمت الله ریاضی. تهران: انتشارات اطلاعات.

ابن بلخی. (۱۳۶۳). فارسنامه. مصححان: گای لسترنج و الن نیکسون، چاپ دوم، تهران: دنیای کتاب. ابن جوزی، ابوالفرج جمال الدین عبدالرحمن. (۱۳۱۳). المنتظم فی تاریخ الملوك و ارمم. مترجمان: محمد عبدالقادر و مصطفی عبدالقادر، بیروت: دارالکتب العلمیه.

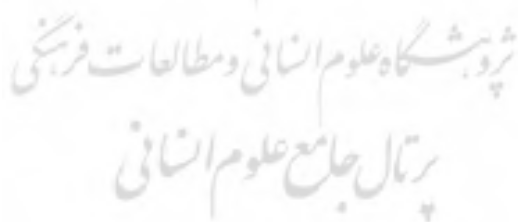
ابن جوزی، جمال الدین ابی الفرج عبدالرحمان بن علی. (۱۴۱۲ق). المنتظم فی تواریخ الملوك و الامم، محقق: سهیل زکار، جلد ۹، چاپ ۲، بیروت: دارالفکر.

ابن حوقل. (بی تا). صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ و هنر ایران. ابن کثیر، عمادالدین ابی الفدا اسماعیل بن عمر. (۲۰۰۸). البدایه و النهایه، مصحح: سهیل زکار، جلد ۷، بیروت: دار و مکتبه الهلال.

- اشپولر، برتولد. (۱۳۹۲). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، مترجمان: مریم میراحمدی و جواد فلاطوری، چاپ هفتم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۴۷). المسالك والممالك، کوششگر: ایرج افشار؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصفهانى، عمادالدين. (۱۴۲۵ق). تاریخ دوله ال سلجوق، مصحح: یحیی مرادی، بیروت: دارالعلمیه.
- اقاجانوف، سرگی. (بی تا). اقتصاد خراسان در عهد سلجوقیان. مترجم بایمت اف، لقمان، کتاب ماه علوم و فنون.
- انوری، حسن. (۱۳۵۵). اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی. تهران: طهوری.
- بارتولد، و. (۱۳۵۲). تذکره جغرافیایی تاریخی ایران. مترجم حمزه سردادور، بی جا: انتشارات توس.
- باسورث، ا.ک. (۱۳۶۰). تاریخ ایران، تاریخ سیاسی و دودمانی ایران. در پژوهش دانشگاه کمبریج، مترجم حسن انوشه، جلد ۵، چاپ ۵، تهران: امیرکبیر.
- بنداری اصفهانی، ابوابراهیم قوام‌الدین فتح بن علی. (۱۳۵۶). زبده النصره و نخبه العصره (تاریخ سلسله سلجوقی)، مترجم محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بویل، جی. (گردآورنده). (۱۳۵۰). تاریخ ایران کیمبریج، مترجم حسن انوشه، جلد ۵، چاپ ۳، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، خواجه ابوالفضل محمد بن حسین. (۱۳۶۱). تاریخ بیهقی. کوششگر: خلیل خطیب رهبر، تهران: زریاب.
- جوینی، منتخب‌الدین بدیع. (۱۳۲۹). عتبه الکتبه. مصححان: علامه قزوینی و عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- حدودالعالم من المشرق الى المغرب. (۱۳۶۱). کوششگر: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- حسینی منشی، محمد میرکبن مسعود. (۱۳۸۵). ریاض الفردوس خانی. مصححان: ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- حسینی، صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر بن علی. (۱۳۸۲). زبده تواریخ، اخبار الامراء السلجوقیه. مصحح: رمضان علی روحی، مترجم: محمد نورالدین، چاپ ۱، تهران: انتشارات ایل شاهسون.
- حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۳۸۰). معجم البلدان، مترجم: علینقی منزوی، جلد ۲ تا ۵، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (۱۳۱۷). دستور الوزراء، مصحح: سعید نفیسی، تهران: انتشارات اقبال.
- راوندی، محمدبن علی بن سلیمان. (۱۳۶۴). راحه الصدور و ایه السرور در تاریخ السلجوق، مصححان: محمد اقبال و مجتبی مینوی، چاپ ۲، تهران: امیرکبیر.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۹۲). تاریخ اجتماعی ایران. چاپ ۲، تهران: امیرکبیر.
- زهرانی، محمدمسفر. (۱۳۹۳). نظام وزارت در دولت عباسیان عصر آل‌بویه، سلجوقیان. مترجم: (ستار عودی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- صدقی، ناصر. (۱۴۰۱). تعارضات درون ساختاری و کارکردی در نظام دیوانسالاری دولت سلجوقی. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۶(۲)، ۳۰.
- طوسی، نظام‌الملک. (۱۳۶۸). گزیده سیاست‌نامه سیرالملوک. انتخاب و توضیح: جعفر شعار، چاپ ۲، تهران: چاپ و نشر بنیاد.
- طوسی، نظام‌الملک، ابوعلی حسن بن علی خواجه. (۱۳۴۷). سیاست‌نامه. کوششگر: مرتضی مدرسی چهاردهی، تهران: حیدری.
- طوسی، نظام‌الملک، ابوعلی حسن بن علی خواجه. (۱۳۷۳). سیاست‌نامه. کوششگر: مرتضی مدرسی چهاردهی، تهران: حیدری.
- غفاری کاشانی، احمد بن محمد. (۱۳۹۳). تاریخ نگارستان، مصحح: مرتضی مدرس گیلانی، تهران: [بی‌نا].
- قزوینی، یحیی بن عبدالطیف. (۱۳۶۳). لب التواریخ. تهران: انتشارات مقدم.
- قزوینی، یحیی بن عبدالطیف. (۱۳۶۶). لب التواریخ. تهران: انتشارات مقدم.

- کلوزنر، کارلا. (۱۳۶۳). دیوانسالاری در عهد سلجوقی وزارت در عهد سلجوقی. مترجم: یعقوب اژند، تهران: امیرکبیر.
- لمبتن، ان.ک.س. (۱۳۶۳). مالک و زارع در ایران. مترجم: منوچهر امیری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لمبتن، ان.ک.س. (۱۳۷۲). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران. مترجم: یعقوب اژند، تهران: نشر نی.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۳۹). تاریخ گزیده. کوششگر: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- میرخواند، محمدبن خاوندشاه. (۱۳۳۲). تاریخ روضه الصفا فی سیره الانبیاء والملوک والخلفاء، مصحح: جمشید کیانفر، جلد ۶، تهران: اساطیر.
- نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی. (۱۳۵۱). تجارب السلف. نگارنده: قاضی طباطبایی، تبریز: انتشارات نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- نیشابوری، ابوعبدالله محمدبن عبدالله. (۱۳۶۴). تاریخ نیشابور. مترجم: خلیفه نیشابوری، مصحح: شفیع کدکنی، تهران: نشر آگه.
- نیشابوری، خواجه امام ظهیرالدین. (۱۳۳۲). سلجوقنامه. مصحح: اسماعیل افشار، تهران: گلاله خاور.
- همدانی، خواجه رشیدالدین فضل الله. (۱۳۸۶). جامع التواریخ (تاریخ آل سلجوق)، مصحح: محمد روشن، جلد ۲، تهران: میراث مکتوب.
- یوسفی فر، شهرام. (۱۳۸۶). تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان. تهران: دانشگاه پیام نور.

Turan, O. (2003). Seleuklular Tarihi Ve Turk – İslam Medeniyeti. Istanbul: Otuken Nesriyat.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی